

folkekirkensliturgi@km.dk

SYSTEMATISERING OG ANALYSE AF INDKOMNE BIDRAG
TIL FOLKEKIRKENS LITURGISKE DRØFTELSE

RAPPORT VED JETTE BENDIXEN RØNKILDE & NETE HELENE ENNGAARD

September 2021

Indholdsfortegnelse

folkekirkensliturgi@km.dk. Systematisering og analyse af indkomne bidrag	3
Forord	3
Materiale og metode	4
Fremgangsmåde i rapporten (læsevejledning)	7
Opsamling	7
Samlet indtryk	9
Liturgier i brug	10
Autorisation: Tre – eller fire – modeller	10
Faggruppernes opdrag	10
Autorisation	11
De tre modeller i forhold til materialet fra de ti stifter	11
Model et: Den nuværende ordning	12
Genkendelighed	12
Brug af ikke-autoriseret materiale	13
Model tre. Mellemvejen	14
Genkendelighed og forståelighed	14
Tilsyn	15
Gudstjeneste: Bønner, læsninger og salmer	15
Model to. Den minimale eller ordo	16
Gudstjeneste: Bønner og læsninger	16
Vejledninger	16
Autorisation og vejledninger - de kirkelige organisationer	17
Bidrag vedrørende autorisation fra teologer, organister m.fl. samt universiteter	18
Gudstjeneste	19
Gudstjeneste og gudstjenesteled ifølge materialet fra de ti stifter	19
Gudstjeneste: Bidrag fra teologer, organister og andre	20
Bibelske læsninger og tekstrækker	20
Bønner (og nadver)	21
Salmer og musik	21
Sakramenterne dåb og nadver	21
Fagudvalgets opgave og rapporten <i>Dåb og nadver</i>	21

Dåbens sakramente	23
Materialet fra de ti stifter	23
Dåbsteologi	23
Revision af det eksisterende ritual	23
Grader af autorisation, frihed og fasthed?.....	25
Bidrag fra kirkelige organisationer, universitetsansatte og andre teologer, organister m.m.....	25
Kirkelige organisationer	25
Bidrag fra universiteter og enkelte teologer	26
Nadverens sakramente	27
Materiale fra de ti stifter	27
Nadverteologi	27
Revision af de eksisterende ritualer	27
Nye indledninger og/eller ritualets relation til samtiden	28
Specifikke ønsker til sproglig justering og til handlingsniveauet	28
Grader af autorisation, frihed og fasthed?.....	28
Nadver. Bidrag fra kirkelige organisationer, universitetsansatte og andre teologer.....	29
Kirkelige organisationer	29
Nadver. Bidrag fra universiteter og enkelte teologer.....	29
Indlæg til liturgipostkassen fra enkeltpersoner (ud over teologer og kirkeligt ansatte)	30
Autorisation: Model et.....	30
Gudstjeneste og sakramenter	31
Autorisation: Model tre (eller fire).....	31
Gudstjeneste og sakramenter	31
Øvrige indlæg uden reference til autorisation	32
Trosbekendelse og sakramenter	32
Musik, læsninger m.m.....	33
Konkrete forslag til eller ønsker til gudstjenesten fra læge enkeltpersoner	33
Liturgisk center	33
Baggrund i rapport vedr. autorisation og rapport vedr. gudstjeneste	33
Materialet fra liturgipostkassen	34
De kirkelige organisationer og universitet(er).....	34
Materialet fra de ti stifter	35

folkekirkensliturgi@km.dk. Systematisering og analyse af indkomne bidrag

Forord

I 2017-2019 blev der på baggrund af tre biskoppeligt nedsatte fagudvalg udarbejdet tre rapporter inkl. fire formidlende hæfter om autorisation, gudstjeneste, dåb og nadver. Materialet har karakter af et fagligt udredende arbejde, der havde til formål at danne baggrund for en bred liturgisk drøftelse i den danske folkekirke.

Det er grunden til, at de tre rapporter blev suppleret med ikke bare de formidlende hæfter, men også et ark med samtalekort målrettet menighedsrådsmedlemmer og andre kirkeligt interesserede. Samtalekortene blev udarbejdet i et samarbejde mellem Grundtvigsk Forum og Landsforeningen af Menighedsråd og rundsendt med Menighedsrådenes Blad; de ligger tilgængelige på nettet til download.¹

Desuden valgte biskopperne i løbet af 2019 at invitere en række såvel kirkelige som ikke kirkelige aktører til to debatmøder i henholdsvis Fredericia og København. Møderne skulle dels orientere om den igangsatte proces dels inspirere de inviterede til at bidrage til og facilitere debatten om folkekirkens liturgi i deres respektive fora. Der blev på møderne – og efterfølgende i mailform – formuleret en række holdninger og tilkendegivelser, der er indarbejdet i biskoppernes overvejelser.

Den forventede brede liturgidebat er forløbet på forskellig måde. Der har blandt andet været arrangeret provstiseminarier, menighedsseminarier samt debaftemiddage og -aftener i lokale kirker, studiekredse, menighedsrådsmøder, gudstjenesteudvalg m.m. Emnet har også været taget op i lokale menighedsråd, på landets teologiske uddannelsessteder, herunder de to universiteter, og i de kirkelige interesseorganisationer.²

Indtil den 26. marts 2021 har det været muligt for enhver, lærd som læg, at indsende indlæg til det, der i folkemunde er blevet kaldt *liturgipostkassen*, på mailen folkekirkensliturgi@km.dk. Bidrag til debatten har også haft form af kronikker og indlæg i aviser, magasiner, online og trykte tidsskrifter, mens enkelte har udgivet bøger (monografier og antologier) om emnet.

I perioden april-juni 2021 blev fagsekretærene Nete Helene Enggaard og Jette Bendixen Rønkilde ansat til at varetage en opsamling og systematisering af de mange indlæg til liturgipostkassen. Det er sket for at gøre det på folkekirken.dk offentligt materiale lettere overskueligt for alle interesserede parter. Denne rapport præsenterer en foreløbig opsamling af indlæg, kommentarer, forslag til liturgi og ritualer m.m., der frem til 26. marts 2021 indkom i postkassen. Rapporten bidrager med en kategorisering og systematisering af det forskelligartede materiale for at undersøge, hvordan

¹ <https://www.menighedsraad.dk/media/2725/samtalekort-mb-07-2019-a4-web-til-print.pdf> [tilgået 30.06.2021]

² En del planlagte arrangementer i 2020 og foråret 2021 blev aflyst pga. Covid-19 nedlukning og restriktioner, hvorfor flere indlæg i postkassen da også udtrykker ønske om, at fristen for indsendelse af indlæg udsættes. Nogle refererer desuden til de mange nye gudstjenesteformer og erfaringer, der blev en realitet under den nationale Lock Down, som mulige erfaringer, der kan tages med i den videre proces.

materialet forholder sig til de emner og spørgsmål, der blev rejst i rapporterne. Monografier, antologier og fyldigere videnskabelige bidrag er af hensyn til fremstillingens tilgængelighed ikke kommenteret i rapporten her. Det ville kræve en langt mere udførlig behandling end nærværende format giver mulighed for. Rapporten er udarbejdet i dialog med biskopperne Elof Westergaard, Marianne Christiansen og Tine Lindhardt.

Materiale og metode

Materialet, som ligger til grund for denne rapport, stammer fra liturgipostkassen og de næsten 350 indlæg/bidrag, der blev fremsendt til den.

I en første systematisering af de mange indlæg blev materialet inddelt i: 1) indlæg fra menighedsråd, præst(er), menighedsrådsmedlem, provst(er), bibelkredse og lokale Indre Mission foreninger fordelt på de ti stifter 2) Kirkelige organisationer og foreninger, 3) enkeltpersoner, 4) teologer, organister, kirkelige medarbejdere og 5) universiteterne.

Inddelingen viser, at mere end 200 indlæg stammer fra menighedsråd, præster, gudstjenesteudvalg, bibelkredse m.m. i de ti stifter. Flertallet af indlæggene kommer fra menighedsråd, men præsterne tegner sig også for en stor del, mens gudstjenesteudvalg, bibelkredse m.m. er mere sporadisk repræsenteret. Bidragene er nogenlunde jævnt fordelt mellem stifterne, omend med en vis hovedvægt i København (se nedenfor om de forskellige strategier for udbredelse af debatten).

Fra de kirkelige interesseorganisationers side er der indkommet 24 bidrag i alt, mens en håndfuld forskere fra de universitære fagmiljøer ved Københavns Universitet og Aarhus Universitet har bidraget til postkassen. Tilsvarende indkom der kommentarer til den liturgiske drøftelse fra knap 30 teologer (herunder emeriti), organister eller andre kirkelige, og endelig har 62 enkeltpersoner, dvs. læge, sendt kommentarer og bidrag vedrørende gudstjeneste og liturgi til liturgipostkassen (se bilag: *Oversigt over de samlede indlæg og deres fordeling*³).

Ud af materialet kan man – i sammenhæng med øvrig viden – se, at liturgidebatten er blevet forvaltet forskelligt på stifts-, provsti- og sogneniveau. I Haderslev, Ribe og Fyens stifter har man fx haft liturgikaravaner med besøg i hele stiftet, eller der har været afholdt provstiarrangementer med forskellige oplæg og drøftelser. I Københavns Stift tilbød Stiftsudvalg Gudstjeneste og Kirkemusik bl.a. oplæg på sogne- og provstiniveau, og udvalget opfordrede skriftligt alle menighedsråd til at bidrage til postkassen, gerne med afsæt i egen praksis. I andre stifter har de teologiske konsulenter og/eller Gudstjenesteudvalg, eventuelt i samarbejde med biskoppen (fx Lolland Falster), arrangeret samtale- og temadage rundt om i stifterne. Proces og udbredelse har med andre ord varieret fra sted til sted.

³ Det skal nævnes, at antal total i vedhæftede bilag kan virke misvisende, idet et menighedsråd kan have medsendt flere bidrag/indlæg i samme mail (fx forslag til dåb- og nadverliturgi, eksempel på ny højmesseliturgi) og tilsvarende fra andre bidragsydere, særligt universitetsansatte og enkelte teologer. Bilaget kan således ses som udtryk for indlæggenes fordeling på stiftsniveau samt skabe et overblik.

Det samlede materiale har således en meget forskelligartet karakter. Noget er korte statement-agtige udsagn, mens andet er referater fra stifts- eller provstiarrangementer ved fx den teologiske konsulent. Noget er dokumentation i form af fotos af udfyldte samtalekort fra karavaner eller debataftener, og andet er personlige beskrivelser af egen oplevelse af gudstjeneste og sakramenter ud fra spørgsmålene i de formidlende hæfter eller samtalekort. Andre indlæg tager afsæt i egen gudstjenestepraksis (særligt København) eller medsender eksempler på ibrugtagne liturgier (fx fri- og forsøgssogne). Størsteparten af indlæggene har karakter af mere fyldige tilkendegivelser, oftest på mellem to til fire sider og oftest relateret til en eller flere af rapporterne. Nogen, både menighedsråd og præster, har formuleret, hvad der minder om egne mindre rapporter, som vægter for og imod forskellige scenarier og/eller diskuterer indgående med materialet fra de tre fagudvalg.

Hertil kommer det relativt store antal forslag til mindre ændringer i liturgi og ritualer, konkrete forslag til nye liturgier suppleret med en række kronikker, foredrag, artikler, bogmateriale m.m., der er indsendt til postkassen fra de mange forskellige bidragsyderne – det være sig lokale sognepræster og læge eller teologer og universitetsansatte (se bilag: *Oversigt over medsendte liturgier og ritualer*).

Nærværende rapport baserer sig på en grundig gennemlæsning af det brede og forskelligartede materiale fortrinsvist med henblik på de emner og spørgsmål, der er behandlet i de tre liturgirapporter fra 2018 og 2019. De tre rapporter har således fungeret som vejledende for materialets systematisering, idet fagsekretærerne har orienteret sig i forhold til autorisation, herunder tilsyn, gudstjeneste og sakramenter suppleret med kategorierne: bønner, læsninger, salmer, trosbekendelse, dåb og nadver. Kategorierne er fortløbende blevet udvidet med nye – genkendelighed, sprog, bibelbrug, trosbekendelse/dåb, delagtighed m.m. – der tegnede sig i analysen af de mange indlæg. Den endelige analyse er derfor funderet i dels a) de overordnede emner og problemstillinger for den liturgiske drøftelse, således som den tegner sig af de tre rapporter med tilhørende formidlende materialer, dels b) de fælles temaer og/eller argumentative strukturer, herunder deres eventuelle semantiske klynger (fx vægtningen af genkendelighed/forståelighed), der fremgik af de mange indlæg.

Det betyder, at rapporten fortrinsvist gengiver hovedlinjerne eller mønstrene i materialet i det omfang, de enkelte bidrag relaterer sig til de valgte/opståede analytiske kategorier, herunder også at visse uddybende detaljer er gledet i baggrunden til fordel for helheden.

Desuden har det ikke i alle tilfælde været muligt at afkode bagvedliggende gudstjenestesyn, ekklesiologi, sakramenteteologi m.m., ligesom forholdet mellem præst og menighed, samvirket mellem præst og menighedsråd, der har indflydelse på det lokale gudstjenesteliv, ikke træder tydeligt frem i materialet. Yderligere bliver der i liturgipostkassen argumenteret med begreber som genkendelighed, forståelighed, samtid, fremmed- og andethed, i nogle tilfælde relateret til ritual og (liturgisk) sprog. Begreberne kunne uden tvivl understøttes og nuanceres af en yderligere teoretisk, teologisk og liturgisk refleksion.

Ud fra materialet er det ikke muligt at afgøre, hvorfor indlæggene fordeler sig, som de gør, eller hvad fordelingen er udtryk for. Når flere indlæg fx ikke kommenterer salmerne eller forholder sig til sakramenterne, skyldes det ikke nødvendigvis, at emnerne ikke har bred interesse. Det kan skyldes så forskellige forhold som, at man er tilfredse med musiklivet eller sakramenteforvaltningen i egen kirke og derfor ikke finder grund til at kommentere. Det kan også skyldes, at en eventuel sogne- eller debataften ikke er nået omkring emnerne:

- Fx viser materialet umiddelbart, at rapporten *Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed* (2018) med tilhørende pixibog er nået bredest ud eller har været forholdsvis let at drøfte i sogne og provstier. I hvert fald forholder ca. to tredjedele af indlæggene fra de ti stifter sig til de tre modeller, der er ridset op af faggruppen, og tilsvarende til spørgsmålet om autorisation, frihed og fasthed.
- Det tyder på, at rapporten *Gudstjeneste. Om Gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* (2019) og den korresponderende pixibog i flere tilfælde har ført til en fordybet refleksion over det lokale gudstjenesteliv, herunder hvad det at gå til gudstjeneste betyder for folk, hvad de vægter i gudstjenesten osv., men en mængde bidrag handler også om et eller flere led i gudstjenesten og ønsker eller forslag til samme.
- Rapporten *Dåb og nadver. Om sakramenterne i Den danske Folkekirke* (2019) og de små *Kort fortalt* bøger har ført til diskussioner om dåbens og nadverens teologi (fx den indledende takkebøn i dåben, herunder dåbens sakramentale karakter, og nadverens karakter af syndsforladelse, taksigelse el.lign.). Materialet i postkassen vedrørende sakramenterne rummer også, jævnfør ovenfor om gudstjenesten, en række konkrete forslag og ønsker til liturgi og ritualer. Fx er de mange forslag til større eller mindre ændringer, konkrete liturgiforslag eller eksempler på ibrugtagne liturgier centreret om fortrinsvist dåben efterfulgt af nadver og højmesse.

Materialet indikerer således, at de to spor i den liturgiske drøftelse, dels spørgsmålet om gudstjeneste og sakramenter nu og i fremtiden, dels ønsket om at bidrage til den liturgiske dannelse eller samtale i sognene, har båret frugt.

Omvendt peger materialet også på, at drøftelsen af et eventuelt Liturgisk Center eller værksted har vundet mindst udbredelse målt ud fra, at kun en lille gruppe indlæg, fortrinsvist fra de kirkelige organisationer og enkelte sogne, konkret forholder sig til tanken.

I flere af de indlæg, som relaterer sig til fortrinsvist autorisation og dåb, fornemmer man desuden en vis påvirkning fra den til tider markante mediedebat, idet en del af bidragene har en noget polariseret form og fx gebærder sig mellem henholdsvis bevar/forny. Det må formodes, at der desuden er tale om diverse 'mørketal' eller det tavse flertal, der tydeligvis ikke har fundet anledning til at indsende bidrag til postkassen.

Materialet fra liturgipostkassen er således ikke repræsentativt, men må forstås i sammenhæng med den øvrige liturgidebat, som har været ført i medier, på seminarer, biskoppernes liturgidebat og ikke

mindst med udbredelsen og anvendelsen af faggruppernes arbejde og rapporter, både på sogne-, provsti- og stiftsniveau.

Fremgangsmåde i rapporten (læsevejledning)

Rapporten er opbygget sådan, at hvert kapitel eller hovedtema: *Autorisation*, *Gudstjeneste* og *Sakramenterne dåb og nadver* indledes med et kort rids af den enkelte faggruppes opdrag og linjerne i den afsluttende rapport. Herefter følger en gennemgang af de forskellige indlæg i postkassen, der beskæftiger sig med det respektive hovedtema: Først bliver det samlede materiale fra de ti stifter fremlagt, derpå indlæg fra de kirkelige organisation og bidrag fra universitetsansatte, enkelte teologer m.m.

De tre kapitler afrundes med et vue over linjerne fra materialet fra enkeltpersoner, læge; denne fordeling er resultat af, at gruppen af læge indlæg er meget forskelligartede og derfor svære at knytte til en mere systematisk samlet gennemgang.

Afslutningsvist præsenterer rapporten som et selvstændigt tema drøftelsen af et eventuelt Liturgisk Center eller værksted, der opstod på baggrund af rapporterne om autorisation og gudstjeneste.

Det skal nævnes, at rapportens første kapitel, *Autorisation*, på nogle måder lapper ind over gudstjenesten. Det skyldes, at analysen af materialet viste, at flere fortalere for model et ønsker eller allerede bruger fx ikke autoriserede bønner og/eller salmer. Vi har valgt denne fremgangsmåde for at nuancere de tendentielt lidt kategoriske udmeldinger til fordel for den ene eller den anden model med viden om brug af eller ønsker til bønner, salmer, læsninger osv. Det betyder altså, at en del af det materiale, der hidrører gudstjenesten, er afviklet under kapitlet *Autorisation*. I kapitlet *Gudstjeneste* bliver den gruppe indlæg, der ikke specifikt forholder sig til autorisation eller de tre modeller, men har bemærkninger, ønsker og forslag til gudstjenesten og dens led, fremlagt.

Rapporten er suppleret med to bilag i form af 1) en oversigt over diverse indlæg og deres fordeling på stiftsniveau, enkeltpersoner, kirkelige organisationer, teologer, organister, emeriti og universitære fagmiljøer samt 2) en oversigt over medsendte liturgier og ritualer.

Postkassebidragene er ikke tænkt som og kan ikke betragtes som en opinionsundersøgelse af den grund, at bidragyderne ikke er repræsentativt valgt, men altså afspejler dem, der har ønsket at ytre sig.

Opsamling

Systematiseringen de forskellige indlæg fra *Liturgipostkassen* tegner et billede af en tilnærmelsesvis ligelig fordeling af indlæg, der foretrækker at bibeholde højmesseordningen fra 1992, model et, eller er fortalere for en model, der med forskellige grader af autorisation og frihed ligner den model, der er blevet kaldt mellemvejen, model tre. Et fåtal ønsker model to, hvor kun selve grundstrukturen, ordo, er autoriseret.

I nogle tilfælde udtaler indlæggene i postkassen en klar stillingtagen til model et, men argumenterer eller orienterer sig i praksis (med eller uden tilladelse) ud fra den såkaldte model fire. Andre har tilladelser til noget, der ligner en model tre, men ønsker en slags model fire.

Det er tankevækkende, at fortalerne for model et og tre (herunder også model fire) argumenterer relativt identisk, når det handler om genkendelighed. Begge grupper forudsætter tilsvarende en (større eller mindre grad af) lokal frihed, men synes samtidig at have forskellige syn på fortrinsvis liturgi, ritual og sprog – og herunder også på kirkens rolle i forhold til det omkringliggende samfund, individet og kulturen.

Fortalerne for model et (og model fire) er bevidste om betydningen af en vis grad af frihed og variation, herunder sansen for lokale forskelle eventuelt kombineret med ønske om større eller mindre sproglig revision. De forbinder samtidig – for enkelte indlægs vedkommende – kirke og gudstjeneste med et liturgisk og sprogligt modspil til 'samtiden'.

Det overordnede billede for den gruppe, der er fortaler for model tre, synes at være et ønske om genkendelighed kombineret med større frihed, også her forstået som lokale forskelle, men desuden med et (fortrinsvist sprogligt) hensyn til 'samtiden'. Ønsket om en større grad af frihed kan måske fortolkes som et ønske om, at gudstjenesten fortsat er vedkommende og ikke bliver fremmed for folkekirkens omverden.

Blandt fortalerne for model to er genkendelighed fortrinsvist knyttet til ordo-tanken og stort råderum i forhold til lokal frihed. Genkendelighed synes her at være gledet i baggrunden til fordel for – eller genfortolket som – relevans, samtidighed, forståelighed, nudansk og nutidigt ordvalg.

Fælles for de tre grupper er således et ønske om at understøtte forholdet mellem det fælles og det lokale, som også har at gøre med en bevidsthed om (øget?) lokal frihed i forhold til samspillet mellem præst og menighed. Når det er sagt, er det tydeligvis forskelligt, hvad man forstår ved frihed, og hvad frihedsbegrebet kan rumme. På baggrund af materialet er det ikke muligt at udgrunde de forskellige grader af autorisation, fasthed og frihed, der måtte være tale om i indlæggene til postkassen.

De indlæg, som vedrører spørgsmålet om autorisation, forholder sig enten til fremtidige ønsker, eller er udtryk for allerede eksisterende tilladelser, som er givet af biskoppen. Det er ikke alle bidrag, der beskriver ændringer i det allerede autoriserede, som angiver, om de har tilladelser til ændringerne. Autorisationspraksis, ændringer i gældende højmesseordning og ønsker til en fremtidig autorisation, herunder synet på fasthed/frihed, kan derfor ikke ses uafhængigt af tilsynet og tilsynsforståelsen i de enkelte stifter.

På samme måde er det, som antydnet, ud fra materialet tydeligt, at der er forskellige opfattelser af forholdet mellem genkendelighed og forståelighed, herunder forskellige syn på ritual, liturgi og sprog, som øjensynligt hænger sammen med, hvordan man forstår forholdet mellem kirke og samfund, men også med embeds- og menighedsforståelse.

Samlet indtryk

Overordnet set synes der i det samlede materiale at være en vis overvægt af indlæg, der tilsyneladende uafhængigt af teologisk ståsted og til dels uafhængigt af synet på autorisation finder behov for en sproglig revision af enkelte eller flere led i gudstjeneste og ritualer:

Det umiddelbare indtryk er et ønske om større valgfrihed og øget mulighed for at bruge nyere – tidssvarende – bønner i gudstjenesten, (flere bruger dem allerede), men der er også indlæg, der ønsker udvikling og variation af bønnerne, eventuelt som et kvalificeret arbejde med gudstjenestens bønner. Noget lignende gør sig gældende i forhold til salmerne, hvor man enten bruger eller ønsker at bruge flere nye salmer, evt. nyudgivne sange.

Der er i materialet også et vist fokus på tekstlæsningerne i gudstjenesten, hvor der findes ønsker om større valgfrihed i forhold til antal tekster (for nogle også i valg af tekster). Det hænger i nogle tilfælde sammen med den opfattelse, at gudstjenesten er for teksttung. Desuden ser mange behov for en revision af anden tekstrække og/eller udvikling af en tredje tekstrække. Det er fortrinsvis sammenhængen mellem evangelietekst og GT, mere perifert epistellæsningen, der bliver problematiseret. Mere sporadisk forekommer der ønske om at bruge enten GT eller epistel som prædiketekst, og nogle steder bliver Bibelen 2020 anvendt i gudstjenesten.

For sakramenternes vedkommende efterspørger stort set halvdelen af de bidrag, der vedrører dåb og nadver, en eller anden form for revision af de nuværende ritualer, herunder fortrinsvist (og igen tilsyneladende uafhængigt af teologisk ståsted) en større eller mindre grad af sproglig revision.

Indlæggene spænder for begge sakramenters vedkommende meget bredt, men indtrykket er et ønske om flere variationsmuligheder: Vedrørende dåben er det fortrinsvist dåbens sprog (bønner, herunder flere bønner, og læsninger), indlæggene centrerer sig om, mens det er et fåtal, der ønsker ændringer i forhold til dåbens konkrete gennemførelse, dvs. dåbens performative niveau. Når det handler om nadveren, forekommer det på samme måde, at det fortrinsvist er nadverens indledninger, herunder dens sprog, der er i fokus, mens man heller ikke her opholder sig nævneværdigt ved nadverens konkrete gennemførelse, det performative niveau.

For begge sakramenter gælder det desuden, at nogle indlæg ikke ser de forskellige teologiske dimensioner ved henholdsvis dåb og nadver foldet tilstrækkeligt ud i de nuværende ritualer, fx dåbens forhold til de tre trosartikler og/eller nadverens forhold til fortrinsvist første og tredje trosartikel.

Det gælder dog for dåb og nadver som for det samlede materiale, at det er svært at vurdere, hvilken grad af autorisation, fasthed og/eller frihed, de forskellige indlæg forestiller sig, jf. de tre modeller: Drejer sig det fx om større eller mindre sproglige revisioner af dele af eller hele ritualer/ritualerne, om flere autoriserede valgmuligheder, herunder særligt i forhold til indledningerne til sakramenterne, eller er der tale om et mere generelt ønske om større frihed og eventuelt sproglig fornyelse?

Liturgier i brug

Materialet understøtter den erfaring, som rapporten vedr. autorisation (2018) og rapporten vedr. gudstjeneste (2019) beskriver – og som man da også finder understøttet af empiriske undersøgelser⁴ – at flere kirker/sogne forholder sig friere til det autoriserede, og at der forekommer lokale tilpasninger (jf. tidligere om model fire).

Disse tilpasninger består som nævnt fortrinsvist i brugen af ikke autoriserede kollekter og bønner samt salmer. I enkelte tilfælde bruger man fx andre nadverliturgier end de autoriserede, ligesom nadverindledninger og bønner fra *Gudstjenestens bønner I* (2012) eller alternative bønner i forbindelse med dåb er i brug. Nogle få steder ældre ritualbøger fortsat i brug. Enkelte nævner, at der bliver arbejdet på musikprofilen i form af Taizé- og rytmiske gudstjenester. Musikken er dog ikke en autoriseret del af højmesseordningen.

Autorisation: Tre – eller fire – modeller

Faggruppernes opdrag

Faggruppen vedr. autorisation og frihed havde primært som opdrag at drøfte den fremtidige brug af autorisation. Det opdrag skyldtes bl.a., at man rundt om i landet kan iagttage, at der sker liturgiske forandringer i højmissen, ligesom der i dag findes et rigt varieret gudstjenesteliv ved siden af højmissen, samt at nogle præster og menighedsråd synes at forholde sig friere til det autoriserede og autorisation.

Rapporten *Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed* (2018) lægger bl.a. vægt på, at der fremadrettet bliver opretholdt en autorisationspraksis. Spørgsmålet er, hvor *meget* der skal autoriseres, og hvad der tilsvarende må anses for henholdsvis det frie og det faste i Den danske Folkekirkens gudstjenesteordning, herunder også forståelsen af tilsynsforpligtigelsen. Rapporten pointerer endvidere, at den lokale frihed og samspillet mellem præst og menighed bliver sat højt kombineret med, at menighedsrådslovens §38 opretholdes uændret,⁵ og at der ikke bliver autoriseret på områder, der ikke tidligere har været underlagt en autorisationspraksis.

Rapporten *Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed* fremsætter tre forskellige modeller for en fremtidig autorisationspraksis: 1) Bibeholde den eksisterende gudstjenesteordning fra 1992, som har fået betegnelsen "den konservative" model, 2) Ordo: en firleddet struktur som det faste, der også er

⁴ Se fx rapporten *Dåb og nadver. Om sakramenterne i den danske folkekirke* (2019) for en oversigt over de liturgiske undersøgelser, der findes i dansk kontekst.

⁵ "§ 38 Præsten skal have menighedsrådets samtykke til,

1) at der ved de faste gudstjenester foretages indsamlinger,

2) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger anvendes en anden autoriseret liturgi eller andre autoriserede ritualer end dem, der hidtil er anvendt i menigheden, og

3) at der ved de faste gudstjenester eller kirkelige handlinger foretages mindre ændringer i liturgi og ritualer eller benyttes andre salmebøger og salmebogstillæg end de autoriserede.

Stk. 2 Til de ændringer, der er nævnt i stk. 1, nr. 3, kræves tillige biskoppens samtykke. Biskoppens afgørelse kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed." (<https://www.elov.dk/menighedsradsloven/38/> [tilgået 30.06.2021])

blevet kaldt "den frie" model, og endelig 3) Autorisation af enkelte liturgiske led, herunder eventuelt flere autoriserede variationsmuligheder. Model tre er blevet kaldt "mellemvejen".

Rapporten *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* (2019) fremsatte en fjerde model. Den fjerde model "afspejler en udbredt forståelse af autorisationsbegrebet, hvor den nuværende 92-ordning forstås ud fra autorisationens ånd frem for dens bogstav, og som en rettesnor snarere end en facitliste. Denne tolkning kan opfattes som en allerede fungerende mediering af model et og model tre, hvor friheden er fastholdt af ordningens lutherske ånd", men forudsætter "biskoppens aktive tilsyn" (s. 57).

Hovedspørgsmålet, som blev stillet til faggruppen vedr. gudstjeneste var: Hvad kendetegner evangelisk-luthersk gudstjeneste i dag i forhold til væsen, funktion, udtryk og sted? Det spørgsmål blev formuleret ud fra erfaringen af, at et bredt og mangfoldigt gudstjenesteliv udvikler sig i folkekirken med stadigt flere andre gudstjenesteformer end den traditionelle højmesse. Inden for de seneste år er der desuden udkommet nye salmer, bønner og bibeloversættelser, som – selvom de ikke er autoriserede – ligeledes præger folkekirkens gudstjenesteliv.

Det betyder, at der i det folkekirkelige landskab sker forskellige teologiske og ekklesiologiske forskydninger, bl.a. i forholdet mellem højmassen og de andre gudstjenester, som det er værd at undersøge og forholde sig til.

De konkrete områder og emner, som gudstjenestegruppens arbejde skulle belyse, var: Hvad er det grundlæggende i evangelisk-luthersk gudstjenesteliv, historisk og i dag? Hvad er musikkens og sangens betydning og udfordring i gudstjenesten? Hvilke tendenser og pejlemærker viser sig for gudstjenestefejring i dag, - praktisk og strukturelt, teologisk (embeds- og kirkesyn) og liturgisk, både hvad angår højmassen og de anderledes gudstjenester, jf. ovenstående? Hvad er 'den gode gudstjeneste', teologisk, liturgisk, eksistentielt? Hvad er den samfundsmæssige betydning af, at der holdes gudstjeneste/højmesse?

Anslaget for faggruppens arbejde var således behovet for en teologisk og liturgisk gennemtænkning af højmassen såvel som de andre typer gudstjenester. Rapporten *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* præsenterer ud over en gennemgang af højmassens led og betydning forskellige gudstjenestesyn, som har betydning for, hvordan man forstår og tilgår en gudstjeneste, og hvad man vægter i en gudstjeneste. Derudover opholder rapporten sig særligt ved gudstjenestens sproglige dimensioner: bøn, Bibel, prædiken, salmer og musik, ligesom rapporten stiller en række spørgsmål af dels teologisk og liturgisk dels mere personlig eller oplevet karakter.

Autorisation

De tre modeller i forhold til materialet fra de ti stifter

Størstedelen af indlæggene i *Liturgipostkassen* forholder sig til spørgsmålet om en fremtidig autorisationspraksis, idet indlæggene enten direkte tager stilling til en af de skitserede modeller eller

formulerer sig mere frit om ønsker til en fremtidig autorisationspraksis – der så lader sig tolke i forhold til de tre eller fire modeller.

Model et: Den nuværende ordning

Knap en tredjedel (ca. 75) af indlæggene fra de ti stifter er positive over for den nuværende højmesseordning og autorisationspraksis. Flertallet i denne gruppe skriver, at de ønsker at bevare eller fastholde den nuværende ordning, eller, at de ikke ser behov for ændringer eller variationer (fx "fasthold 1992", "bevar den nuværende gudstjenesteordning" el.lign.). Nogen giver udtryk for, at de er "glade for den nuværende ordning" eller finder, at den er "en god ramme om gudstjeneste og kirkelige handlinger". Nogen uddyber, at den nuværende ordning rummer tilpas frihed og mulighed for variation; der er "allerede den frihed, vi behøver".

Der er også enkelte, der bemærker, at de 1) ønsker at bevare den nuværende ordning suppleret med fx en sproglig revision af dele af ritualet, 2) ønsker den nuværende ordning kombineret med plads til stedlige/lokale variationer, 3) ønsker den nuværende ordning samt en større biskoppelig åbenhed overfor lokale særpræg eller 4) at de ønsker dele af ritualbogens indledning vedr. ændringer i liturgien forenklet med henblik på åbenhed over for lokale valg af fx salmer og kollekter.

I de tilfælde, hvor indlæggene i denne gruppe udtaler sig om tilsynet (omtrent tyve indlæg), gør en lignende tænkning sig gældende, idet flere italesætter den eksisterende tilsynsmodel i form af: 1) biskoppen er øverste gejstlige tilsyn, 2) tilsyn bør ligge hos biskopperne (og/eller provsten), 3) det nuværende tilsyn er et værn om folkekirkens grundlag, 4) tilsynet bør godkende eventuelle ændringer eller 5) tilsynet bør udøves som "konduite med skyldig hensyntagen til lokale forhold", eller man bør fortsat "håndhæve det rummelige tilsyn".

Materialet vidner også om forskellige holdninger til autorisation. Disse spænder fra, at "autorisation sikrer, at forkyndelsen er i centrum", "autorisation mindsker strid" eller sikrer mod "uvidenhed og overgreb" til, at autorisation er en "stor gave og en aflastning" samt at autorisation giver tryghed og frihed til præsten forstået som det at hvile i det faste el.lign.

Materialet er ikke entydigt. I nogen tilfælde synes argumentationen at være udtryk for en slags kombination af model et og tre fra autorisationsrapporten, mens andre eksplicit forholder sig til model fire (bogstav/ånd), fx "gør model fire legal", eller i forbindelse med model fire bemærker, at den nuværende ordning kan være "både fastere og friere afhængigt af tilsynet". Det kan tyde på, at der er et ønske om at understøtte forholdet mellem det fælles og det lokale, som også har at gøre med en bevidsthed om lokal frihed i forhold til samspelet mellem præst og menighed.

Genkendelighed

Fortalerne for den nuværende ordning forbinder den fortrinsvis med og argumenterer ud fra genkendelighed. Genkendelighed bliver først og fremmest forstået som genkendelighed på tværs af sognene, fx "højmissen skal være genkendelig overalt i landet", "højmissen skal genkendes nationalt", enkelte taler både om lokal og national genkendelighed. Andre ser genkendelighed som

udtryk for "én fælles folkekirke med samme gudstjeneste", "alterbogen skal være fælles for alle", eller "det er vigtigt at gudstjenesten er genkendelig", ligesom det er en styrke, "at vi nogenlunde ubesværet kan deltage i den samme gudstjeneste, uanset hvor i landet vi går i kirke".

En lille gruppe indlæg fortolker genkendelighed teologisk og knytter begrebet til det evangelisk-lutherske bekendelsesgrundlag eller "den evangelisk-lutherske kerne", som en fast autorisation sikrer. Men genkendelighed bliver også forbundet med tradition, slidstyrke og vane, ligesom nogle skriver, at genkendelighed giver tryghed, ro, en følelse af at høre til – eller at de "sætter pris på ritualets langsomhed". Enkelte anlægger også et økumenisk perspektiv på det genkendelige.

Kendetegnende for den brede gruppe, der er fortalere for den nuværende ordning, er desuden en række modsætningspar, der ikke nødvendigvis er negative eller polariserende, men også kan ses som en notits eller kommentar i forhold til kirkens med- og/eller modspil til det omkringliggende samfund:

- genkendelighed/sproglig fornyelse,
- genkendelighed/vilkårlighed og manglende beskyttelse af det fælles grundlag,
- autorisation/vilkårlighed og svækkelse af indhold,
- rituel træghed/følge med tiden,
- tradition/den gode idé,
- genkendelighed og tradition/falleret gudstjeneste med manglende poetisk sans,
- mystik/forståelighed,
- faste kirkegængere/ønske om at tiltrække nye kirkegængere.

Desuden bliver den genkendelige højmesse nævnt som "kritisk modspil til det øvrige samfund".

Genkendelighed har altså ikke kun med form og indhold at gøre, men synes også at hænge sammen med en forståelse af gudstjenesten – dens sprog og liturgi – som rituel træghed, mystik og poesi, der som nævnt af nogen ses som et modspil til 'samtiden'. Men hensynet til de faste kirkegængere gør sig åbenbart også gældende. Det skal i den forbindelse nævnes, at flere af fortalere for den (relativt) traditionelle højmesse bemærker, at de alternative gudstjenester er stedet, hvor man kan afprøve nye tiltag og liturgier samt fx målrette gudstjenesterne et andet publikum.

Brug af ikke-autoriseret materiale

Desuden skal det nævnes, at man blandt flere af fortalere for den nuværende ordning allerede bruger nye bønner eller ønsker større frihed i forhold til at benytte ikke-autoriserede bønner. Enkelte ønsker, at bønnen gives fri, ligesom nogle ønsker større frihed i forhold til brug af ind- og udgangsbøn; nogle bemærker, at der måske er for mange bønner i højmassen o.lign. På samme måde bruger en mindre gruppe (ca. et dusin) nyere salmer/sange og salmer uden for salmebogen, eller de ønsker mulighed for at kunne gøre det. Enkelte bemærker dog, at de gerne ser, at den autoriserede salmebog fastholdes, eller at der udarbejdes et tillæg til salmebogen. Noget tilsvarende gør sig gældende for tekstlæsningerne, hvor man dels ser et ønske om at fastholde de autoriserede tekstrækker, dels et ønske om større frihed til at vælge antal tekstlæsninger. Desuden forekommer

der hos nogen at være ønske om flere variationsmuligheder særligt i forhold til GT- og epistellæsning. Enkelte mener, der er behov for en tredje tekstrække.

Model tre. Mellemvejen

Lidt færre indlæg i materialet fra de ti stifter (lidt mere end 50) argumenterer direkte for model tre eller det, der ligner model tre, fx "grundstruktur men øget liturgisk frihed", "fælles opbygning men flere valgmuligheder", "fortsat autorisation men mere frihed", herunder plads til stedlige variationer o.lign.

Genkendelighed og forståelighed

Argumentationen adskiller sig ikke nævneværdigt mellem tilhængerne af den nuværende ordning og tilhængerne af model tre, idet repræsentanter for begge grupper synes at forudsætte en (større eller mindre) grad af lokal frihed. Det ses bl.a. i synet på genkendelighed, der blandt fortalerne for 'mellemvejen' optræder forholdsvis beslægtet med begrebets anvendelse blandt fortalerne for den nuværende ordning. Stort set alle fremhæver, at det er "vigtigt med genkendelighed", og genkendelighed forbindes også her med både gudstjenestens struktur, genkendeligheden overalt i landet og lokalt, men desuden med det evangelisk-lutherske og evangelisk luthersk identitet. Også i denne gruppe indlæg optræder formuleringer som genkendelighed giver ro, fordybelse og fællesskab.

Nogen skriver, at genkendelighed må kombineres med "sans for samtiden" eller med en "personlig og nutidig retning". Et indlæg taler om en "nænsom fornyelsesproces", et andet om, at "tiden kræver en gentænkning af liturgien, måske en radikal forandring". Et par bidrag ekspliciterer, at "fornyelse skal ske på traditionens grundlag", eller at der "ikke skal være frihed til, hvad som helst". Kun et enkelt indlæg mener tilsyneladende, at genkendelighed varierer fra person til person.

Det overordnede billede for denne gruppe er et ønske om genkendelighed kombineret med større frihed, bl.a. forstået som sansen for lokale forskelle, men som nævnt også sans for samtiden. Flere indlæg argumenterer desuden med 1) forståelighed, fx "nudansk" eller "sproglig" fornyelse, der her bl.a. modstilles fremmedhed og fremmedgørelse, 2) "nutidighed", herunder nærvær, relevans og forståelighed eller 3) samtidighed, herunder "tidssvarende". Nogen uddyber, at genkendelighed må kombineres med sproglig fornyelse i ord og musik ("nutidigt sprog og musikalsk udtryk"), mens andre taler om "sansen for tradition og arv", der må rumme "inspirationen til at afprøve nyt".

Ønsket om større lokal frihed (som allerede praktiseres flere steder, jf. ovenfor) kan således i denne gruppe indlæg eventuelt fortolkes som et ønske om, at gudstjenesten forbliver vedkommende og ikke fremmed for folkekirkens omverden. Hvis intet autoriseres, risikerer gudstjenesten at blive til noget, der ikke kan identificeres som folkekirkeligt; hvis alt autoriseres, risikerer gudstjenesten at være irrelevant, fremmed m.m.

Tilsyn

Kun en lille håndfuld indlæg blandt fortalerne for model tre forholder sig eksplicit til tilsynet, og de få svar varierer meget: "Biskop og provst skal ikke spørges" om eventuelle ændringer; "der skal ikke ansøges, men informeres" om ændringer; tilsynet bør have karakter af "inspiration og vejledning" dels af hensyn til det evangelisk-lutherske, dels af hensyn til et levende gudstjenesteliv – eller modsat: tilsynet bør svare til de liturgiske former, der fastsættes. Et indlæg mener, at en eller flere teologer i stiftet skal udpeges til at assistere biskopperne i tilsynsopgaven; et andet, at det er nødvendigt med "teologiske vurderinger" modsat "biskoppelige synsninger". Et par bidrag giver udtryk for, at tilsynet "fortsat bør godkende" eventuelle ændringer eller taler for, at det enkelte stifts tilsyn "finder balancen" mellem autorisation og frihed. I den nuværende ordning kræver anvendelse af ikke-autoriserede tekster i den faste gudstjeneste, at præsten har såvel menighedsrådets som biskoppens samtykke.

Gudstjeneste: Bønner, læsninger og salmer

Indlæggene i denne gruppe synes at koncentrere sig særligt om bønnerne, og de forskellige bidrag varierer lige fra ønsket om en "vis større valgfrihed" til at "præst og menighed stilles frit i forhold til bønnerne". Fx ønsker nogle, at præsterne frit kan formulere fælles bønner eller, at menighed og konfirmander kan inddrages i arbejdet med bønner.

Det umiddelbare indtryk er et ønske om større valgfrihed og mulighed for at bruge nyere – tidssvarende – bønner, ligesom der også er bidrag, der opterer for en "fortsat udvikling og variation" over bønnerne og gerne ser et "kvalificeret arbejde med bønner". Det skal også her nævnes, at flere bemærker, at de allerede bruger nyere ikke-autoriserede bønner, men enkelte udtrykker også mere konkrete ønsker om frihed i forhold til ind- og udgangsbøn, ny-formulerede kirkebønner eller ønske om færre bønner, fx "gudstjenesten er bønnetung".

Når det drejer sig om læsninger og brug af Bibel er holdningerne umiddelbart lidt mere kontrasterede. De veksler mellem et ønske om at 1) bevare de faste tekstrækker, 2) ønske om en tredje tekstrække eller 3) revision af anden tekstrække, 4) ønske om færre læsninger eller 5) valgfrihed i forhold til antal læsninger og eventuelt valg af læsninger (særligt GT og epistel). En halv snes indlæg anfører desuden, at de bruger Bibelen 2020 eller ønsker mulighed for at gøre det, fx "fri brug af Bibelselskabets Bibeludgivelser".

Vedrørende salmer – og mere sporadisk musik – ligner billedet det, der gjorde sig gældende for bønnerne: Knap tyve indlæg ønsker større valgfrihed i forhold til nyere salmer og sange, mens et fåtal ønsker færre salmer i gudstjenesten. Ganske få indlæg fokuserer på musikken, men her optræder bl.a. ønske om at bruge nyere musikalsk akkompagnement, fx guitar, klaver, eller om ny musik til korsvar, revitalisering af den liturgiske og kirkemusikalske tradition. Nogle kombinerer overvejelser over salmer og musik med ønsket om at medinddrage og/eller engagere menigheden.

Mere end ti sogne fungerer allerede som liturgiske frisogne eller har biskoppelige tilladelser til at variere enkelte led, herunder også nadverritual, i gudstjenesten. I de få tilfælde, hvor indlæggene

enten selv definerer inspirationen for deres arbejde, eller man kan aflæse en bagvedliggende gudstjenesteteologi, drejer det sig fortrinsvist om Modeus eller Værkstedet Gudstjenesteliv, men nogle kombinerer også den evangelisk-lutherske tradition med inspiration fra oldkirken.

Model to. Den minimale eller ordo

En lille gruppe indlæg (knap et dusin) argumenterer for den såkaldte 'frie' model, dvs. model to eller en minimal autorisation, der i materialet fra liturgipostkassen også udtrykkes med henvisning til ordo (fx "autoriser ordo").

Nogle knytter model to til ønsket om et "stort råderum og lokal prægning", "frihed til lokale løsninger", lokal frihed suppleret med "et grundlagsdokument", mens et indlæg stiller spørgsmålstejn ved det rimelige i tilladelser, og et andet foreslår frihed under ansvar i en kombination af model to og tre, dvs. med en vis autoriseret struktur.

Genkendelighed synes for en håndfuld i denne gruppe at være forbundet med ordo eller med en genkendelig struktur. Et indlæg knytter genkendelighed til nutidighed, et andet til at "kunne genkende eget liv"; andre med forståelighed i betydningen "hverdagsprog kombineret med en højere stil". Et indlæg afviser begrebet genkendelighed som diffust og foreslår det erstattet med "resonans og identitet". I den gruppe, der argumenterer for model to, er det snarere begreber som relevans, samtidighed, forståelighed, nudansk og nutidigt ordvalg, der går igen; gudstjenestens sprog forbindes med forståelighed og poesi, eller man ønsker en sproglig fornyelse af den samlede liturgi.

Nogle få indlæg uddyber, at tilsynet bør være "dialogisk", et indlæg bemærker, at "større frihed fordrer vejledninger", hvad der svarer til forståelsen af ordo-tanken.

Gudstjeneste: Bønner og læsninger

Bemærkningerne til gudstjenestens forskellige led er i denne gruppe meget få, fx bemærker en håndfuld indlæg, at der enten er "for mange bønner" i gudstjenesten, at man ønsker "fri ordlyd i forhold til bønnerne", eller der ytres ønske om "nudansk", "nye bønner og større valgfrihed".

Et indlæg operer for en tredje tekstrække, et andet for, at der bør være mulighed for at benytte andre tekster, et anfører, at der er for mange læsninger, ligesom et skriver, at man bruger Bibelen 2020 – et ønsker flere bibeltekster til brug i gudstjenesten og et forskellige oversættelser.

Ud af den håndfuld indlæg, der lader sig tolke gudstjenesteteologisk, minder et par om Modeus' tilgang, mens de øvrige taler om fællesskab, autenticitet, rummelighed. Tre af indlæggene i gruppen har biskoppelige tilladelser, heraf er et indlæg repræsentant for en forsøgsordning (nadver).

Vejledninger

I det samlede materiale fra de ti stifter er der kun en halv snes bidrag, der eksplicit forholder sig til spørgsmålet om vejledninger. Det drejer sig om vejledning til bl.a. andre gudstjenester, brug af forskellige tiltag ved dåb (fx lystænding), dåbsamtalens indhold og forløb, ligesom det bliver nævnt,

at der er brug for vejledninger i forhold til variationsmuligheder inden for den gældende højmesseordning. Enkelte efterspørger en fornyet udgave af Tillæg til Alterbogen.

Nogle knytter behovet for vejledning til et ønske om en større grad af frihed; der bliver her argumenteret for, at model tre fordrer vejledninger i forhold til de frie led. Enkelte efterspørger også vejledninger til lægmandsgudstjenester, gudstjenester med få deltagere og korte gudstjenester samt vejledninger til brug ved friluftsgudstjenester, herunder også nadverliturgier til brug ved gudstjeneste i det fri.

Autorisation og vejledninger - de kirkelige organisationer

I materialet fra de kirkelige organisationer har lidt over halvdelen (ud af de 24 indlæg) forholdt sig til spørgsmålet om en fremtidig autorisationspraksis, for enkelte kombineret med en overvejelse over vejledninger og/eller tilsyn.

Dansk Organist og Kantor Samfund (DOKS) vægter en høj grad af autorisation og ønsker, at højmissen fortsætter med at være fælleseje, ligesom det påpeges, at 1992 modellen giver rum for lokale tilpasninger. Man ønsker desuden det eksisterende tilsyn uændret.

Foreningen Kirkelig Fornyelse plæderer tilsvarende for at bibeholde autorisation og bemærker, at der ikke bør finde en liturgireform sted, derimod en nænsom revision. *Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse* ønsker en fast autorisation suppleret med (autoriserede) valgmuligheder, således at ritualet afspejler "kirkens tro og bekendelse". Autorisation og tilsyn er en tryghed for menigheden.

Grundtvigsk Forum, Kirkefondet og Indre Missions Hovedbestyrelse taler alle for model tre, mellemvejen. Mens Grundtvigsk Forum ønsker en "graduering af sakramenterne" og en højmesseform, hvor nogle elementer og rækkefølgen er autoriseret (GF ønsker det samme for kasualierne: autorisation af enkelte elementer), peger Indre Mission på behovet for mere frihed, variationsmuligheder og sproglig fornyelse kombineret med en tydeliggørelse af det evangelisk-lutherske indhold. IM foreslår, at model tre understøttes af vejledninger, der er udarbejdet af en nedsat liturgikommission. Kirkefondet bemærker, at der er brug for vejledninger.

Peter Nord Hansen beskriver en lignende "øget frihed i en tydelig fast forpligtende ramme" og påpeger det afgørende i at finde en god balance mellem fasthed og frihed. Han ser mulighed i at "løsne grebet lidt" og "tilpasse" nogle af elementerne i gudstjenesten.

KFUM/K mener, der skal laves fælles rammer for større liturgisk frihed, idet udvalgte og centrale dele af gudstjenesten bliver autoriseret, og ønsker samtidig vejledninger til brug ved friluftsgudstjenester, herunder nadverliturgi.

Samtaleforum for Unge og Kirke taler for en "rummelig gudstjeneste med mulighed for forandring". Tilsvarende udtrykker *FDF*, at der er brug for liturgisk fornyelse. Det er problematisk, at højmissen er overordnet de øvrige gudstjenester, og der må indarbejdes en fleksibilitet og rummelighed, så

gudstjenesten kan tilpasses forskellige målgrupper. FDF ønsker desuden vejledende liturgier til andre typer gudstjenester, fx udendørsgudstjenester.

Dansk Oase går ind for model to kombineret med autorisation af ordlyden af Fadervor, indstiftelsesord, uddelings- og bortsendelsesord samt tilspørgsel og døbeord i dåbsritualet. Også *Arbejdsgruppen konfirmand og voksendåb* (v/Konfirmandcentret) taler for en ordo-model inkl. en større liturgisk frihed i den konkrete dåbssituation.

Landsforeningen af Menighedsråd påpeger, at substantielle afgørelser er et anliggende for menighedsrådene, men ønsker ikke biskoppernes tilsynsopgave ændret. Daværende Generalsekretær i Bibelselskabet, *Birgitte Stoklund Larsen*, accentuerer det fælles, herunder sammenhængen mellem Bibel, Alterbog og Salmebog, og stiller spørgsmålstejn ved autorisationsforståelsen i dens almene brug såvel som den forskellige håndtering af tilsynet i de ti stifter. Hun gør opmærksom på en "porøs autorisation" i folkekirken i og med brugen af de mange ikke-autoriserede bønner, salmer, oversættelser m.m., der glider ind i højmesse ("autorisation fra neden").

Bidrag vedrørende autorisation fra teologer, organister m.fl. samt universiteter

Også en række teologer, organister m.fl., herunder emeriti og/eller teologer, der skriver som enkeltpersoner, har givet bidrag til liturgi-postkassen.

Fx skriver provst emeritus, *Viggo Jakobsen*, at han er glad for den nuværende liturgi, men foreslår dog enkelte mindre ændringer. *Morten Mortensen* (præst, Flensborg), der skriver på vegne af Ugle Herred Menigheder i Sydslesvig ser tilsvarende "ikke noget større ønske om forandring" ud over mindre sproglige revisioner (fx "epistel", "lektie"). Omvendt mener *Georg Klinting*, at folkekirken har behov for en ny gudstjenesteordning, mens *Holger Villadsen* (provst emeritus og tidligere fagsekretær for liturgikommissionen) understreger de mange variationsmuligheder, 1992 ordningen rummer. *Jens Rasmussen* foreslår, at der nedsættes en ritualkommission ud fra de kirkehistoriske forudsætninger. De tre sidstnævnte har alle medsendt fyldigt materiale til at understøtte deres positioner, fra Villadsens hånd fx *Biskoppernes første oplæg til gudstjenesteordning fra 1990* og fra Rasmussens "Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi".

Fra universitær side forholder bl.a. *Lisbet Christoffersen*, Københavns Universitet/RUC, sig kirkeretligt til spørgsmålet vedr. autorisation og tilsyn i fire artikler om emnet. Artiklerne behandler temaer som faglighed, hvem bestemmer vs hvem bestemmer hvad, menighedsforståelse, kompetencebestemmelse m.m.'.

Nils Arne Pedersen, Aarhus Universitet, opfordrer til at fastholde kgl. autorisation, herunder særligt af sakramenterne med henblik på en fastholdelse af kirkens evangelisk-lutherske identitet og sakramenteteologi. NAP ser aktuelt en udskridning i forhold til bekendelsesgrundlag og taler for, at fri- og forsøgssognsordninger rulles tilbage, fordi flere af disse har bevæget sig ud over

bekendelsesgrundlaget. Han plæderer for, at der bliver nedsat en liturgisk kommission og afviser tanken om et fremtidigt grundlagsdokument.

Gudstjeneste

Gudstjenesten er allerede blevet berørt i kapitlet om autorisation og de tre/fire autorisationsmodeller. Ved siden af det materiale er der som nævnt i liturgipostkassen en række indlæg (en tredjedel), der ikke har bemærkninger til autorisation, men handler om et eller flere af gudstjenestens led, fx bønner, salmer, sakramenter el.lign., mens nogle også her argumenterer med genkendelighed.

Gudstjeneste og gudstjenesteled ifølge materialet fra de ti stifter

De mere end 70 indlæg, der drejer sig om gudstjenesten, fordeler sig meget blandet, og i gennemsnit føjer der sig et dusin kommentarer til hvert liturgisk led, flest til bønner, læsninger og sprog.

Linjerne i materialet ligner i store træk det ovenfor skitserede, om end hovedvægten her for fx *bønnernes* vedkommende synes at ligge på frihed i valg af bønner: "Frit valg" angående kollektter, "flere bønnemuligheder" eller "nye formuleringer", herunder "modernisering ville være godt". Men enkelte ønsker også færre bønner. Det er særligt ind- og udgangsbønnen, flere gerne vil undvære, andre vil nøjes med at gentænke dem. Desuden fremhæver et par indlæg, at Fadervor kun bør bruges én gang i gudstjenesten eller peger på et ønske om variation i kirkebønnen; et indlæg ønsker menigheden inddraget i forberedelsen af den, et andet, at den flyttes fra prædikestol. Et enkelt indlæg ønsker gerne "en vrimmel af nye bønner" sammen med en "fastholdelse af Veit Dietrich".

De relativt få bidrag, der handler om de *bibelske læsninger* er varierende: Et enkelt indlæg ønsker fx at fastholde tre tekstlæsninger, ligesom et finder GT læsningen umistelig i en luthersk gudstjeneste. Flere mener, at gudstjenesten for ordtung og foreslår færre læsninger, herunder "væk med" eller revision af GT, eller "to læsninger i gudstjenesten". Enkelte bemærker, at GT er svær at forstå eller kun bør bruges, hvor den indholdsmæssige forbindelse til NT er klar. Et indlæg mener, man bør vælge en episteltekst, der siger noget. Enkelte foreslår en revision af teksterne både i forhold til længde og andre (eller friere) valgmuligheder, herunder også ønske om mere nutidigt sprog. Enkelte ønsker en tredje tekstrække, mens et indlæg gerne vil bruge Bibelen 2020.

Tilsvarende synes den lille gruppe indlæg, der forholder sig til *gudstjenestens sprog*, at plædere for en sproglig fornyelse eller sproglig revision, herunder "rens ud i mange led". Enkelte mener, at ord og bibel er "gammeldags og svære at forstå", eller at "det gamle sprog hindrer forståelighed", mens liturgisk fornyelse kan "løfte" gudstjenesten. Fornyelse forbindes med andre ord i disse indlæg med nutidighed og større forståelighed. Her optræder også en lille håndfuld indlæg, der vægter forståelighed og nutidighed højt og bl.a. bruger kategorier som puls, nærvær, ånd eller relevans og livsnær. Kun enkelte indlæg vil bevare det "mystiske sprog" eller maner til forsigtighed i forhold til at "nutidiggøre sproget".

Nogle indlæg ønsker en *genkendelig gudstjeneste* forstået som ”vores barndomsgudstjeneste kl. 10”, eller ”de samme elementer, som gudstjenesten altid har haft”. Tilsvarende forbinder flere indlæg genkendelighed med genkendelighed overalt i landet, men også med højtidelighed, højtidssted, det fremmedgørende og andet eller genkendelighed i form og sprog – der i enkelte tilfælde modstilles dagliglivet eller opererer ud fra forholdet mystik/forståelse. Et enkelt indlæg knytter begrebet til ’klassisk evangelisk luthersk teologi’.

Andre taler for genkendelighed med en vis fornyelse, herunder mulighed for enkelte lokale afvigelser eller en lille lokal variation, ”genkendelighed kan forstås på mange niveauer”. Eller man taler om fornyelse uden at glemme de gamle ritualer. De mest medierende positioner ser genkendelighed som ”noget positivt”, men vil kombinere det genkendelige med ”forståeligt sprog og nutidige ord” for at ”tydeliggøre” gudstjenestens indhold. Andre mener, genkendelighed og slidstyrke kan virke gammeldags eller er for de faste kirkegængere, mens de nye ønsker en nutidig liturgi, jf. modsætningspar som inklusion/eksklusion, dem/os, der også optræder i flere indlæg. Et indlæg er ikke bange for, at genkendelighed går tabt ved evt. fornyelse.

De ganske få kommentarer vedrørende *salmerne* handler overvejende om ønske om fornyelse eller frit salmevalg, herunder også mulighed for at anvende nye salmeudgivelser eller Højskolesangbogen, en enkelt ønsker nye og gamle salmer i kombination.

I dette materiale er der enkelte bemærkninger til *trosbekendelsen*, fx fasthold den i den nuværende form, men ret ”syndernes forladelse til Guds tilgivelse af vores synder”. Tilsvarende mener et par indlæg, at trosbekendelsen bør revideres sprogligt, bl.a. i forhold til forståelsen af opstandelse (fx ”åndens opstandelse”). Enkelte vil gerne udelade forsagelsen.

Overordnet set vidner materialet om, at de mange indlæg her dels repræsenterer meget forskellige syn på gudstjeneste, dels har kommenteret meget forskelligt i forhold til de klynger af svar, der som nævnt tegner sig under gudstjenestens kategorier.

Gudstjeneste: Bidrag fra teologer, organister og andre

Blandt teologer, organister og andre kirkelige aktører finder man i følgebreve og/eller mails kun få kommentarer til gudstjenestens forskellige led (hvad der dog ikke er ensbetydende med, at forfatterne ikke forholder sig til gudstjeneste m.m. i de mange medsendte tekster og bilag, fx forslag til højmesseliturier v/ G. Klinting, K. Thinggaard og V. Jakobsen).

Bibelske læsninger og tekstrækker

V. Jakobsen mener, at der bør ses bort fra GT-læsning, når denne ikke tjener evangeliet, ligesom han foreslår at bruge den apostolske velsignelse i gudstjenestens indledning. S. Dilling opfordrer (med reference til M. Müller og T. Engberg Pedersen) til, at der arbejdes med tekstrækkerne og foreslår, at man nedsætter en ekspertkommission til dette. Hertil kommer et indlæg fra *Epistelgruppen*, der under ledelse af tidligere lektor på Københavns Universitet, Lone Fatum, har haft et fortløbende arbejde med: Et forslag til forenkling af 1992-ordningen i forhold til læsninger (to læsninger, GT og

epistel som mulig prædiketekst), en ny tekstrække, herunder kriterier for og forslag til en ny anden tekstrække (se bilag).

Bønner (og nadver)

M. Mortensen foreslår at erstatte ind- og udgangsbøn med velkomst, ligesom ind- og udgangskollekter sammen med V. Dietrichs bønner kan erstattes af nyere materiale. Han plæderer desuden for, at man overvejer to læsninger (GT et år, epistel et år) kombineret med en revision af indledninger til læsninger – og efterlyser større mangfoldighed i forhold til salmer og musik. Han mener desuden, at den nuværende nadver har for meget syndsforladelse, for lidt fest og taksigelse: mere (økumenisk) eukaristisk ophøjethed i nadveren. *S.Aa. Nielsens* indlæg centrerer sig om trosbekendelsen i dens med *S.Aa. Nielsens* ord "usandfærdige og ulovlige" form, idet han anfører, at forsagelsen ikke hører med til den apostolske trosbekendelse, og at betegnelsen Den nikænske trosbekendelse ikke er dækkende, fordi teksten indeholder "og fra Sønnen".

Salmer og musik

Anne O. Eyermand og Marianne S. Hoffmann (kronik) mener, at liturgifornyelse bør indebære en ny bevidsthed om salmetradition og salmedigtning. De præsenterer i deres kronik en række eksempler på nye salmedigtere og -udgivelser, der tager afsæt i "det, vi møder og sanser, der så løftes ind i kristen tilværelsestydning". En udvikling og berigelse af salmeskatten kan ifølge Eyermand og Hoffmann medvirke til at bygge bro mellem kirke og samfund. I form af medsendte artikler m.m. kommer også *P. Balslev-Clausen* og *M. Papazu* ind på salmesangstradition/kirkemusik. *P. Balslev-Clausen* ser bl.a. i den nutidige tilgang til salmesangsgudstjenesten en "Grundtvig-light-teologi", der har gennemtrængt folkekirken. Salmerne skal med PBC give "udtryk for, at begrebsparret Synd og Nåde er kristenlivets grundvilkår". Som lovsang er salmesangen – inkl. den personlige forkyndelse og nadveren – det "fysiske udtryk for Den treenige Guds og den kristne menigheds livsfællesskab". *M. Papazu* efterlyser i den verserende liturgidebat "kriterier for at skelne mellem den musik, som er liturgisk egnet, og den, som ikke er det". Med afsæt i Luthers sans for kirkemusikkens væsen som "klangen af Guds skabende og frelsende Ord og, som Luther siger, 'et Helligåndens instrument'", argumenterer MP for musikken som et væsentligt teologisk anliggende, der først og fremmest er kirkens stemme, ikke udtryk for private meninger og følelser.

Sakramenterne dåb og nadver

Fagudvalgets opgave og rapporten Dåb og nadver

Fagudvalget vedrørende sakramenterne fik som opdrag at gennemtænke og drøfte dåben og nadveren inden for rammen af folkekirken evangelisk-lutherske bekendelsesgrundlag, nye teologiske og liturgiske forskningsindsigter og den folkelige og folkekirkelige virkelighed. Fagudvalget skulle således undersøge og belyse følgende områder og emner:

- En analyse og drøftelse af dåb og nadver evangelisk-luthersk forstået for at besinde sig på den lutherske arv i en nutidig sammenhæng og praksis.

- Praksis ved dåb og nadver i dag i lyset af relevante foreliggende undersøgelser og generelle erfaringer for på den baggrund at pege på tendenser og pejlemærker.
- Sakramenteforståelsen i folkekirken i dag gældende for dåb og nadver, sådan som den kommer til udtryk i indledninger, bønner, salmer og fortolkninger, samt i det konkret performative, ritualets konkrete elementer og omgang med dem i dag.

Rapporten *Dåb og nadver* fremlægger den sporadiske empiriske viden, man i dag har om, hvordan dåb og nadver fejres i forskellige stifter, sogne m.m., ligesom rapporten forholder sig til en række nye initiativer (fra bl.a. forsøgssogne) og materialer (bønner og kollekter, nye salmer) samt nye praksisformer: Inddragende tiltag ved dåb, drop-in dåb, gående altergang, brug af almindeligt brød osv. Inden for de tre poler – bekendelsesgrundlag, nye forskningsindsigter og folkekirkelig virkelighed – har udvalget søgt at indkredse, hvad man også i dag må anse som det fælles og forpligtende for dåb og nadver, eller med kommissoriets ord: sakramenternes ”kerne evangelisk luthersk set” i lyset af den lutherske Reformation og de synspunkter, reformatorerne lægger afstand til.

På den baggrund redegør fagudvalget for sine overvejelser og peger på en række opmærksomhedspunkter vedrørende dåbens og nadverens teologi og liturgi i dag, men udvalget går ikke ind i en drøftelse af de tre modeller for autorisation eller ønsket om et liturgisk center. Derimod opstiller fagudvalget forskellige scenarier, der for særligt dåbens vedkommende, kan ligge implicit i de tre modeller, uden at vurdere for eller imod de enkelte scenarier eller konkretisere, hvilke led i dåb- eller nadverritual, der eventuelt skulle være autoriserede, og hvilke, der skulle være frie.

Fagudvalget gør i forbindelse med dåben opmærksom på ”det ønskværdige i øget fokus på og en teologisk gennemreflekteret drøftelse af de tre trosartikler og deres indbyrdes relation i forbindelse med dåben” med henblik på at fastholde ”dåbens karakter af sakramente, herunder forholdet mellem kristologi og skabelse”, samtidig med, ”at både første og tredje trosartikel, herunder dåbens karakter af frisættelse til/sendelse, bliver tydeligere”.

Fagudvalget bemærker desuden, at det er ”ønskeligt med en teologisk gennemrefleksion af en nutidssvarende og erfaringsnær forståelse af mennesket som syndigt. Begge dele gælder helt generelt og uanset hvor meget eller lidt man måtte autorisere af et kommende dåbsritual (evt. flere)”.

For nadverens vedkommende noterer fagudvalget ”det ønskværdige i en øget viden om og teologisk gennemtænkning af de nye tilgange til liturgi og ritual, der i international kontekst er et voksende forskningsfelt, men kun i mindre grad har vundet indpas i Danmark”. Dette vil medvirke til ”at understøtte samspillet mellem teori og praksis liturgisk set”. Fagudvalget bemærker også, ”at det er ønskeligt med en solid og veldokumenteret viden om praksis ved nadver i dansk sammenhæng for bl.a. at kaste lys over omfanget af og teologiske bevæggrunde for de liturgiske valg, der aktuelt træffes ved nadveren”. Afslutningsvist peger udvalget på to opmærksomhedspunkter i forhold til det

fremtidige arbejde med nadveren, nemlig forholdet mellem ord og elementer, herunder realnærvær, og forholdet mellem offer og gave.

Dåbens sakramente

Materialet fra de ti stifter

I materialet fra de ti stifter handler mellem 60 og 70 indlæg om dåb; en lille gruppe indlæg omhandler forholdet mellem dåb i højmissen og dåbsgudstjenester. Flertallet ser her et behov for at fastholde dåben i højmissen.

Dåbsteologi

Det har ikke været muligt at fortolke alle indlæg i forhold til bagvedliggende dåbsteologi, men for den gruppe, der enten selv beskriver bagvedliggende teologi eller umiddelbart lader sig tolke, repræsenterer flertallet (godt og vel en snes indlæg) en (mere traditionel) sakramental forståelse af dåben: De forskellige indlæg forbinder bl.a. dåben med, at mennesket bliver "Guds barn" i dåben. Desuden uddyber flere indlæg dåben som fx:

tilsigelse af syndernes forladelse - genfødsel - nyskabelse - pagt - indpodning i Kristus - afgørende personligt tilsagn - tilhørsforhold - evigt liv - blive en del af menighed - fællesskab, identitet - liv med Gud m.m.

Enkelte bemærker, at der er behov for at fastholde en skelnen mellem "skabelsesteologi og genfødselsteologi" (fx "dåben er ikke en konfirmation").

Få indlæg knytter direkte dåbsteologien til 'arvesynd' som baggrund for frelse og barneret eller bemærker, at dåbens karakter af frelseshandling ikke er identisk med "frelsesautomatik": Man kan falde ud af troen – alternativt: "Det må afmonteres, at man ikke går fortabt uden dåb". Flertallet forbinder dåb, sakramentalitet og frelse med genfødsel og/eller nyskabelse, herunder fællesskab.

Lidt mere end en håndfuld indlæg ser ikke dåben som en overgang eller statusændring til "Guds børn", men mener, at dåb fx 1) ikke er en "betingelse for frelse", 2) at mennesket "ikke først" bliver Guds barn i dåben, tanken er derimod vigtig af sjælesørgeriske årsager eller 3) at "alle er Guds børn uanset dåb". Her knyttes dåben i højere grad til henholdsvis fællesskab og tilhørsforhold eller anerkendelse, Guds folk, menighed m.m. Ét indlæg betragter dåben som et *tegn* eller en påmindelse, mens et andet bemærker, at "skabelse og gudbilledlighed" skal tænkes frem i forhold til dåb.

Revision af det eksisterende ritual

En stor gruppe på mere end 40 ønsker en eller anden form for revision af dåbsritualet eller mulighed for større frihed, det være sig lige fra flere dåbsliturgier eller ønske om alternative tekstlæsninger til mulighed for fuld neddykning eller forslag til udeladelse af enkelte led (fx spørgsmål om hjemmedåb).

Der er som sagt i denne gruppe meget bredt formulerede ønsker som "revision af dåbsliturgien", "nytolkning af både dåb og nadver med plads til forskellige teologiske accentueringer", "et tydeligere dåbsritual" eller et behov for "teologisk præcisering af dåben". Indlæggene placerer sig, så vidt det

kan aflæses, bredt i forhold til dåbsteologien. Enkelte bemærker mere koncist, at dåbsritualet skal ligge fast for alle, men "en sproglig fornyelse kan være påkrævet, hvis indholdet kan forblive uændret". Eller den lutherske teologi må være "tydelig", herunder må et "eventuelt nyt ritual" teologisk "formidle og bære en sandhed, der er evangelisk-luthersk" og en antropologi, der "involverer synd".

Hertil kommer en gruppe indlæg på lidt mere end et dusin, der specifikt handler om dåb og trosbekendelse. Nogle ønsker at fastholde den fulde tilspørgsel, men flertallet ønsker mulighed for fælles trosbekendelse med forkortet tilspørgsel (jf. revideret forslag fra 1983); enkelte bruger allerede denne model ved gudstjenester med mange dåb. Et fåtal af indlæggene gør opmærksom på, at de bruger Lissners forældrebøn ved dåb.

Ud af hovedgruppen, dvs. de mere end 40 indlæg vedrørende en eller anden form for revision, efterspørger lidt mere end halvdelen en sproglig revision af dåbsritualet. Kommentarerne spænder fra det meget brede: "sproglig revision", "sproglig opdatering" og dåben på "mere nutidigt sprog", herunder også "variation i ordlyden", til et ønske om "tidssvarende bønner", "ny-formulerede" eller "nye indledende bønner". Desuden flere bønner og læsninger, flere valgmuligheder, både i form af flere "autoriserede valgmuligheder" eller det mere generelle "flere variationsmuligheder" og/eller "større frihed".

- Et indlæg opfordrer til at 1) udarbejde flere dåbsindledninger, der svarer til dåbens placering i højmesse, at man 2) kigger på ordlyden i den indledende bøn og eventuelt 3) supplerer med flere nuancerede bønner.
- Et andet indlæg ønsker frihed til at vælge hvilke og hvor mange bønner, der skal bedes, men foreslår også en kortere læsning fra fx Gal suppleret med Luthers korte trosbekendelse.
- Et tredje indlæg opfordrer til flere valgmuligheder i forbindelse med bønner, men så desuden gerne, at Mark-teksten erstattes med Titus 3, 4-6, mens
- Et fjerde foreslår, at der arbejdes på tilspørgslen, så den ikke er "så forhørsagtig".

Ud over ovennævnte fokus på fortrinsvist sproglig revision, bønner og/eller mulighed for variation har enkelte mere konkrete kommentarer til tekstlæsningerne: Et indlæg ser gerne Rom. 6 som dåbstekest (dåben som dåb til Kristi død og opstandelse), mens tre indlæg lægger op til, at en alternativ tekst til Mark. overvejes i forbindelse med konfirmand- og voksendåb.

Hertil kommer et par konkrete forslag, fx "hvori du modtager os som dine kære børn" el. lign. i takkebønnen, et forslag ønsker "at åbne ritualen": "Ønsker du/vil du tro på ...". Der er forslag til ændringer i korstegnelsesordene: "at du tilhører den korsfæstede Jesus Kristus" samt ønske om en ny ordlyd af "er barnet hjemmedøbt" eller en udeladelse af spørgsmålet.

Enkelte ønsker frihed til fuld neddykning, mens et par stykker opfordrer til, at den lutherske bedebanke-bøn genoptages i ritualen, at ritualen bringes tilbage til indgang/udgang, at tilspørgslen udelades, eller at der gives mulighed for brug af flere konkrete handlinger, fx lystænding.

Grader af autorisation, frihed og fasthed?

Det er ud fra materialet svært at vurdere, hvilken grad af autorisation, fasthed og/eller frihed, der er tale om i de bidrag, der vedrører dåben, jf. de tre modeller: Drejer sig det fx om større eller mindre sproglige revisioner af dele af eller hele ritualet, der så autoriseres? Om flere autoriserede valgmuligheder, der uddyber dåbens betydning bl.a. i forhold til de tre trosartikler? Eller er der tale om et mere generelt ønske om større frihed, særligt i forhold til bønner og læsninger? Det er som nævnt vanskeligt at vurdere.

Hvad man kan sige er, at der i materialet fra de ti stifter er flere ønsker eller behov vedrørende fortrinsvist dåbens sprog (bønner og læsninger) og færre vedrørende dens handlingsniveau (jf. fx fuld neddykning), men det er svært at vurdere det præcise omfang samt hvordan de forholder sig til autorisation, fasthed og frihed.

Bidrag fra kirkelige organisationer, universitetsansatte og andre teologer, organister m.m.

Ud over materialet fra de ti stifter handler flere indlæg fra såvel de kirkelige organisationer som universiteterne om sakramenterne, fortrinsvist dåben.

Kirkelige organisationer

Grundtvigsk Forum foreslår autorisation af ordlyden ved dåb og nadver; dåbsbefalingen bør lyde ved dåben og børneevangeliet fastholdes ved alle dåb, derudover ønskes der flere variationsmuligheder i forbindelse med dåbens indledning. *Peter Michaelsen* (medlem af Grundtvigsk Forum) opterer for et ritual for voksendåb og peger desuden på behovet for flere variationsmuligheder i dåbens indledning.

Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse fraråder væsentlige ændringer i det eksisterende dåbsritual, hvor man bl.a. ønsker at fastholde fuld tilspørgsel med forsagelse. Dåbens ord er afgørende for dåben, ligesom børneevangeliet bør lyde ved både barne- og voksendåb. Der bør kun være eet fælles dåbsritual, derimod kan andre nytestamentlige dåbstekster tages op i prædiken og undervisning.

Tilsvarende lyder det fra *Indre Missions Hovedbestyrelse*, at der kun bør være et dåbsritual i kirken, men mindre tilpasninger kan overvejes, fx kan dåben ske på både fuld og forkortet tilspørgsel. *Evangelisk Luthersk Netværk* understreger, at dåben ikke må udvandes og fraråder stærkt flere alternative dåbsritualer.

KFUM/K foreslår "en minimumsautorisation af dele af dåbsritualet, som samtidigt tager højde for de meget alsidige dåbspraksisser, der er skudt frem de sidste 15 år". *KFUM Spejderne* ønsker stående tilladelse til, at præster må døbe på spejderlejre, og *Konfirmandcentret* bemærker, at konfirmander ikke finder børneevangeliet relevant, og at tilspørgslen kan opleves som overhøring.

Dansk Oase understreger, at forsagelsen må ikke udelades og ønsker en tydeliggørelse af dåben som frelseshandling, mens *Mellemkirkeligt Råd* vil øge forståelsen af dåben som indgang til globalt Kristusfællesskab.

I forhold til dåbens indhold og teologi spænder kommentarerne fra understregning af, at mennesket i dåben bliver Guds børn (*Grundtvigsk Forum*) samt opmærksomhed omkring en skabelsteologisk dåbstolkning med implikationer for kristologien (*Indre Missions Hovedbestyrelse*) til dåben som en livsvandring (*Arbejdsgruppe for konfirmand og voksendåb v/ Konfirmandcentret*).

Bidrag fra universiteter og enkelte teologer

Niels Henrik Gregersen, Københavns Universitet, koncentrerer sig om dåb og det eksisterende dåbsritual i sit indlæg til liturgi-postkassen: Dåben må være fælles og forpligtende for alle og forstås sakramentalt luthersk (her med argumentation fra Den Lille Katekismus). NHG fremsætter forslag til to mindre revisioner af det autoriserede ritual ("hvori du tager imod os som dine børn" samt udeladelse af spørgsmålet om hjemmedåb, eventuelt med en opbrydning af sætningen "hvori du tager imod os som dine børn / og skænker os Helligånden / med syndernes forladelse og det evige liv...").

Nils Arne Pedersen ser som nævnt en aktuel udskridning af det evangelisk-lutherske og opfordrer til at fastholde kgl. autorisation af særligt sakramenterne for at bevare kirkens evangelisk-lutherske identitet. Hertil kommer fra NAP en række historiske bidrag til dåbsdebatten i form af artikler og debatindlæg, der tematiserer forståelsen af Guds barn med afsæt i fortrinsvis Grundtvig samt belysning af dåbsritualets led og rækkefølge (takkebøn, fadervor m.m.), fastholdelse af dåben som nådesmiddel, herunder betydningen af at blive Guds børn i dåben.

Epistelgruppen under ledelse af tidligere lektor på KU, Lone Fatum, har indsendt et forslag til et nyt dåbsritual med bl.a. en revision af trosbekendelsen (Luthers korte version af gammel romersk bekendelse), ligesom gruppen har arbejdet med et forslag til fast liturgi for dåb uden for højmessens. Teologisk er der tale om en kristologisk-parænetisk forståelse af dåb som genfødsel og nyskabelse, der er inspireret af paulinsk teologi.

Georg Klinting ser som nævnt behov for en ny gudstjenesteordning og et nyt dåbsritual for henholdsvis børn og voksne, dvs. to nye ritualer, som Klinting suppleret med andet materiale om dåben har indsendt forslag til. Et forslag til et revideret dåbsritual, herunder overvejelser omkring samme, finder man også hos *Holger Lissner*, der ønsker at fastholde eet ritual for dåb.

Desuden er spørgsmålet om dåbsteologi og liturgi diskuteret af *Monica Papazu*, der efterlyser en besindelse på traditionens forståelse af dåben som brud og ikke (skabelsteologisk) kontinuitet samt en bevidsthed om sammenhængen mellem ritualets form og – teologiske – indhold.

Også flyverprovst *Leif Holmstrøm* har bidraget til dåbsdebatten, idet han mener, at det igen bør blive skik at fremsige trosbekendelsen i fællesskab og opfordrer til, at der træffes beslutning vedrørende fadervor-dublet samt trosbekendelse/forkortet tilspørgsel.

Nadverens sakramente

Materiale fra de ti stifter

Billedet er lidt anderledes, men ikke diverst, for nadverens vedkommende. Mere end 80 bidrag har kommentarer eller ønsker til nadveren, og de fordeler sig, som det er tilfældet med dåben, forskelligt.

Nadverteologi

Det er muligt at indplacere ca. en tredjedel af indlæggene nadverteologisk. Størsteparten af indlæggene understreger det reale nærvær i nadveren, der i enkelte tilfælde bliver forbundet med syndsforladelse eller med et anliggende mellem Gud og den enkelte. Nogle repræsenterer dertil en mere trinitarisk eller eukaristisk udlægning af nadveren som syndsforladelse, offer, realnærvær og taksigelse m.m. I den forbindelse ses fx et ønske om mindre fokus på 2. trosartikel og en større motivisk fylde (fx med hensyn til 3. trosartikel). Materialet vedrørende nadver rummer tilsyneladende også symbolske forståelser af nadveren, hvor realpræsensen ikke tillægges betydning eller nadveren opfattes som tegn.

Revision af de eksisterende ritualer

Lidt mere end en håndfuld indlæg skriver eksplicit, at de "ikke ønsker ændringer" i den nuværende nadverliturgi, eller at "nadveren er vigtig i dens nuværende faste form". Hertil kommer enkelte, der jf. dåben bemærker, at nadveren ikke må "udvandes i forhold til klassisk luthersk teologi", eller at "ritualerne rummer stor teologisk og poetisk spændvidde". Et indlæg bemærker dog, at en "sproglig fornyelse er ok", mens et andet ønsker faste ritualer "for alle", men gerne ser en "sproglig revision og valgmuligheder som i dag, hvis indholdet ikke ændres".

Mere end halvdelen af indlæggene om nadveren handler – på den ene eller den anden måde – om ønsker til revision af de nuværende ritualer eller mulighed for 'alternativ' nadverpraksis. Indlæggene opholder sig ved både store og små ændringer: De spænder lige fra "nyt nadverritual" eller autorisation af materiale fra Tillæg til ønske om at udelade Fadervor fra nadver (i dubletform) eller at få nadveren ud af højmissen. Hertil kommer en lille håndfuld, der ønsker skriftemål – eller skriftemålgudstjeneste – genindført, fx en gang månedligt.

Nogle bemærker, at der er behov for et "enklere nadverritual", eller at ritualet kan gøres mere "præcist", mens andre mener, at syndstilgivelse kan nedtones til fordel for en forståelse af som "stærkelse af tro og nærvær", eller at "fællesskab som nadvermotiv" bør løftes mere frem. Enkelte fremsætter ønske om et nyt "nadverritual" og to foreslår, at det nadverritual, der er udviklet i Himmelev, bliver "en fjerde mulighed"; tilsvarende ønsker flere "flere nadverliturgier" eller frihed til samme, herunder "stor frihed i forvaltningen af nadveren".

Andre skriver, at mindre ændringer af nadverritualet kunne overvejes, eller at de nuværende ritualer kunne "suppleres med en sproglig revision", fx også 1) de tre nadverindledninger kan "formuleres mere forskelligt", så "nadverens dimensioner" kommer frem, 2) sproglige justeringer i form "af et udvalg af forskellige indledninger", der "i nutidigt sprog peger på forskellige temaer ved nadveren",

eller 3) "sproglig ajourføring af indledningen til nadverritual A". Nogen ønsker mere generelt en sproglig revision.

Nye indledninger og/eller ritualets relation til samtiden

Desuden synes flere indlæg at kredse om behovet for flere eller nye indledninger, fx "ny-formulerede nadverindledninger", "nye mindre fremmedgørende indledninger", alternative indledninger og slutkollekter eller "nye indledende bønner" kombineret med "flere autoriserede valgmuligheder med fast ordlyd". Nogle efterspørger mere generelt "tidssvarende bønner" eller "variation i ordlyden".

Nogle bidrag forbinder ovennævnte ønsker om sproglig revision eller fornyelse med, at nadveren gerne må "give mere mening", eller at "nutidsmennesker ikke forstår, hvad nadveren er", eventuelt hvorfor man går til nadver; enkelte bemærker, at nadveren sætter skel. Et indlæg mener, at de nuværende ritualer savner sproglig opdatering og opterer for autoriserede nadverritualer til forskellige målgrupper og kontekster. Men der er også indlæg, der ønsker at fastholde nadverens "mystiske" dimension.

Specifikke ønsker til sproglig justering og til handlingsniveauet

Enkelte er meget konkrete og foreslår en "revision af Opstandne Herre og frelser" samt "Opløft jeres hjerter", at "indstiftelsesordene fornyes sprogligt", eller at man benytter et andet ordvalg ved uddelingen (fx "krop og blod"). Et indlæg mener, at der skal være mulighed for forskellige udgaver af Agnus Dei ved A-, B- og C-ritualerne; andre ønsker kontinuerlig nadver og rigtigt brød. Desuden så et indlæg gerne, at det udvidede C-ritual fra Tillægget blev autoriseret, et andet at Kort nadverform med forudgående absolution fra Tillægget bliver optaget i en kommende ritualbog.

En halv snes indlæg fortæller om en alternativ nadverpraksis, fx brug af nadverindledning (eller ritual) fra *Gudstjenestens Bønner 1*, egen nadverindledning og fredshilsen, Ritual C kombineret med alternative melodier eller kombineret med Lissner, brug af Ritual D på linje med A, B og C el.lign. Enkelte bruger allerede gående altergang (jf. ovenfor), et indlæg ønsker, at man ophører med brug af knælende nadver.

Grader af autorisation, frihed og fasthed?

Det er også ud fra dette materialet svært at vurdere den ønskede grad af autorisation/fasthed og tilsvarende graden af frihed, jf. de tre modeller. Drejer sig det om større eller mindre sproglige revisioner af dele af eller af de samlede ritualer, om flere autoriserede valgmuligheder, eller, jf. dåben, er der mere generelt ønske om større frihed og øget mulighed for variation?

Som nævnt knytter enkelte indlæg ønsket om sproglig revision og fornyelse til samtiden (nutidsmennesker, forståelighed), men også her er de flankeret af enkelte andre, der vil fastholde nadverens 'mysterium'. Af materialet forekommer det desuden, at nogle ikke ser nadverens teologiske dimensioner indfriet med de allerede autoriserede ritualer, herunder taksigelse og epiklese, og i samme forbindelse ønsker kirkeårsbestemte indledninger m.m.

Materialet fra de ti stifter synes generelt at udtrykke ønsker og behov vedrørende fortrinsvist nadverens indledninger og færre vedrørende dens handlingsniveau (jf. fx gående altergang, brug af brød). Nogle bruger allerede alternative liturgier, fx indledning eller ritual fra *Gudstjenestens Bønner 1*.

Et lignende – og lige så divergerende – felt tegner sig i indlæggene fra de kirkelige organisationer, enkelte teologer og universitetsansatte.

Nadver. Bidrag fra kirkelige organisationer, universitetsansatte og andre teologer

Kirkelige organisationer

Grundtvigsk Forum foreslår som nævnt at autorisere ordlyden i dåb og nadver, men ønsker også et fjerde nadverritual, som indeholder større vægt på kærlighedsmåltidet end korsteologien.

Indre Mission Hovedbestyrelse understreger, at nadveren er et festmåltid og ønsker ikke nye nadverritualer, men påpeger derimod nadverens sammenhæng med dåben, og at nadveren er for døpte. *Foreningen Kirkelig Fornyelse* ser gerne nadverritual fra Tillægget autoriseret og flere indskud til de forskellige dele af kirkeåret tilføjet, på samme måde som en eukaristibøn med indstiftelsesordene ønskes indsat som en del af bønnen.

Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse vil tilsvarende gerne have mulighed for enkle variationer, der følger kirkeåret. Det understreges, at nadverritualet skal følges i overensstemmelse med det autoriserede ritual, herunder udelukkende uddeling af indviede elementer ("værdig omgang med det hellige"); nadveren er delagtighed i Jesu offer og taksigelse for frelsen. *Dansk Oase* betragter nadveren som norm for det kristne fællesskab og efterlyser en stærkere betoning af tredje trosartikel og Helligåndens rolle, fx eukaristibøn med epiklese, ligesom skabelses- og genoprettelsesmotivet bør tydeliggøres

Evangelisk Luthersk Netværk efterspørger – på linje med *Peter Michaelsen* (medlem/GF) – fri nadverindledning, mens *Peter Nord Hansen* peger på muligheden for at holde nadver under andre former, fx andre steder i kirkerummet. *Mellemkirkeligt Råd* foreslår, at man arbejder med at afbalancere forholdet mellem det individualistiske og nadverens universelle dimension, mens *Kirkefondet* mere bredt ønsker flere facetter i spil i sakramenteteologien.

Nadver. Bidrag fra universiteter og enkelte teologer

Desuden har enkelte teologer bidraget til drøftelsen af nadveren. Det drejer sig bl.a. om pastor emeritus, *Hartvig Wagner*, der stiller syv spørgsmål til biskopperne vedr. "ret nadverforvaltning" (identitet mellem ord/tegn, opbevaring af indviet brød/vin, uværdiges modtagelse, oplysning om den hellige nadver forud for spisen m.m.).

Jonas Adelin Jørgensen (Ph.d. i teologi og akademisk medarbejder) ser for både dåbens og nadverens vedkommende et behov for at fremhæve sakramenternes økumeniske og missiologiske natur: Dvs. en udfoldelse af betydningen af at være døbt (dåb ind i Kristi universelle kirke) suppleret med et

opgør med luthersk konfessionalisme, og tilsvarende nadveren forstået som bl.a. eukaristisk gæstfrihed.

Derudover har *Peter Balslev-Clausen*, provst em., skrevet om nadveren. PBC savner et nadverteologisk afsæt i "Opstandne Herre og frelser", der siden "1912 har været folkekirkens officielle nadverteologi"; alternativt i den alvor, Luther betragtede nadveren med, jf. nr. 461 i Den Danske Salmebog strofe 3, her med reference til skriftemålet. PBC efterlyser i fagudvalget vedrørende dåb og nadver "en konstruktiv bevidsthed om folkekirkens luthersk evangeliske tradition, både sprogligt og teologisk". PBC mener, at det prædikenen, eller kerygmaet, der "hver søndag skal forklare, hvordan ritualerne, også nadverritualet, skal forstås".

Også den allerede nævnte *Epistelgruppe v/ Lone Fatum* har bidraget til nadverens drøftelse: Ud over tekstlæsninger, dåbsritual m.m. foreslår gruppen, at nadveren tages ud af højmissen og i stedet finder sted i en selvstændig nadvergudstjeneste. Gruppen peger på et behov for revision af indstiftelsesberetningen ("i den nat, da han blev overgivet"), ligesom nadveren betragtes som en (paulinsk) ihukommelse af dåbens frelse(shåb) med henblik på Kristi genkomst, mens realnærvær i nadveren nedtones.

Svend Aage Nielsen ønsker af sproglige grunde uddelingsordene ændret til "Dette Jesu Kristi legeme", "Dette Jesu Kristi blod".

Ud over de allerede præsenterede indlæg – og deres opdeling i autorisation, gudstjeneste og sakramenter – har knap 60 læge personer fremsendt bidrag til liturgi-postkassen.

Indlæg til liturgi-postkassen fra enkeltpersoner (ud over teologer og kirkeligt ansatte)

Bidragene fra enkeltpersoner, som hverken er teologer eller kirkeligt ansatte, fordeler sig bredt både i forhold til stiftsmæssig repræsentation og de analytiske kategorier, der er arbejdet med i systematiseringen af postkassematerialet. Derfor bliver de her behandlet særskilt ud fra a) autorisation, b) gudstjeneste og c) sakramenter.

Autorisation: Model et

Lidt mere end en fjerdedel af de knap 60 indlæg forholder sig til spørgsmålet om autorisation, enten eksplicit, idet der refereres til en af de tre modeller, eller implicit. Flertallet i denne gruppe mener ikke, at der skal røres "ved gudstjenestens form og indhold", men ytrer derimod ønske om at "fastholde nuværende liturgi", fx "1992 er tæt på optimal". Man kan også finde mere personlige bemærkninger som "jeg vil begræde ændringer i ritualerne" eller "finjusteringer til gudstjenesten kan gå an, men pas på". Kommentarerne spænder fra "der skal ikke forandres noget væsentligt" til "genindfør den klassiske højmesse" eller "behold 1992 og indfør ikke flere friheder". Enkelte mener, at der er tilstrækkelig frihed i den nuværende ordning – der dog kan fornys indefra med rod i traditionen – eller, at folkekirkens bredde bliver for stor, hvis autorisationen bliver mere fri.

Kun et indlæg kommenterer tilsynet ("hvornår er tilsynet blevet af?"), og en lille håndfuld argumenterer med genkendelighed i betydningen: genkendelighed overalt i landet, "rimelig ens gudstjeneste landet over" og "klassisk kristen gudstjeneste".

Gudstjeneste og sakramenter

En håndfuld har bemærkninger til gudstjenestens sprog. De centrerer sig overvejende om, at kirkens egen sprogbrug/sprog ikke må "forfladiges" eller "devalueres", fx til "moderne overfladisk sprog". Sproget er "autentisk og smukt", det har "marvfulde formuleringer" og kan miste "dybde" og "kraft", hvis det fx "oversættes til nudansk".

Derudover er der ganske få kommentarer til tekstlæsningerne. Et bidrag mener, at tekstrækkerne skal fastholdes, et andet savner, at der bliver prædikeret over GT, et tredje, at der skal læses fra den autoriserede Bibel og, at GT skal fastholdes, men en tredje tekstrække bør overvejes.

Omtrent en håndfuld kommentarer handler om dåb: Et enkelt indlæg taler for indledende procession; de øvrige understreger, at dåb skal foregå "som den plejer" (fx "fasthold tekst/sprog", "der skal ikke ske ændringer"). Der er kun et par lignende bemærkninger vedr. nadveren ("der skal ikke ske ændringer", "fasthold tekst/sprog").

Noget lignende ses i kommentarer som "vi kan ikke gøre det enkelt, som ikke er enkelt", "gudstjenesten skal ikke forfladiges, så den føles lyserød" eller "tilpas ikke til dem, som kommer sjældent", det vil forfladige. En mener, at der er mere behov for at forkynde Guds ord rent og purt end nye ritualer.

Autorisation: Model tre (eller fire)

De øvrige repræsenterer model tre eller en opfattelse, der harmonerer med model tre (skønt enkelte, afhængigt af fortolkning, kunne minde om model fire):

Man fremhæver her bl.a. en fastlagt struktur og ordlyd, men med mulighed for frihed, en fast fælles kerne og/eller en vis ensartethed med mulighed for lokale variationer og lokale forskelle. Et indlæg ønsker fx mulighed for, at den lokale præst og menighedsrådet selv kan finde frem til læsninger og kollektter. Et andet bemærker, at det er godt med en grundlæggende liturgi med små nuancer, der former de forskellige gudstjenester.

De ganske få, der i denne gruppe argumenterer med genkendelighed, taler både om genkendelighed overalt i landet, en vis genkendelighed eller en rimelig genkendelighed.

Gudstjeneste og sakramenter

Materialet er lidt mere varierende angående gudstjenestens bønner. Bidragene veksler mellem, at bønnerne skal "moderniseres", at lovprisninger er "latterlige i et moderne sprog"; et ønsker kendte bønner, hvor man kan bede med, et andet så gerne antallet af bønner reduceret, og et ønsker mulighed for mere frie formuleringer ved ind- og udgangsbøn

En lille gruppe af indlæggene (knap en halv snes) forholder sig til læsningerne. Enkelte ønsker at fastholde tekstrækkerne eller finder det godt med to tekstrækker. Et par ser gerne flere GT-tekster som prædikentekster, eller at GT og epistel inddrages i prædiken. Tre mener, at 1) GT-læsningerne fremstår uforståelige, 2) GT-læsninger er vanskelige at gribe og savner at høre tekster fra Salmernes Bog eller 3) at GT-læsningen kan gives nogle få ord med på vejen. Desuden mener et bidrag, at den nudanske oversættelse bør bruges, et andet, at gudstjenesten bør benytte sprog, som er til at forstå.

Der er ganske få kommentarer vedrørende salmer og musik. På den ene side er holdningen, at de nye salmer ikke bliver sunget nok, eller at det "er supergodt med nye salmer", og på den anden side, at salmebogen er vigtig. Én mener, at messesang bør udelades af gudstjenesten.

Herudover synes enkelte, at det er en god idé at inddrage menigheden/lægfolk i gudstjenesten, én ønsker lægmandsprædiken.

Den lille håndfuld kommentarer, der vedrører dåb og nadver, ligner de ovenfor nævnte: "Rør så lidt som muligt ved ordlyden" i sakramenterne, eller "der bør ikke røres ved dåb og nadver". Et indlæg anser dåben for et "under", som vi "ikke forstår" og ikke skal tage ud af ritualen, men synes, det er godt, når forældrene kan bede forældrebøn. Ét bemærker, at dåben ikke er en privat fest og derfor skal foregå under en gudstjeneste, mens et sidste indlæg ønsker nadverens uddelingsord ændret til "hengivet for dig/udgydt for dig".

Desuden argumenterer enkelte med, at ritualer ikke nødvendigvis skal forstås, men skabe "undring over noget større og dybere", eller at (i dette tilfælde) sakramenterne gerne må have "en vis mystik" over sig. Et bidrag bemærker, at forståelighed ikke bør være målestok for ændringer, ligesom kirkens liturgiske sprog ikke må udvandes. Omvendt sætter andre forståelighed, herunder moderne sprog, højt og argumenterer bl.a. med relevans og vedkommenhed. Én finder sprogtonen "søvndyssende og med for mange gentagelser".

Øvrige indlæg uden reference til autorisation

Knap to tredjedele af bidragene i denne gruppe udtaler sig ikke eksplicit om autorisation, men har derimod kommentarer til det ene eller det andet led i gudstjenesten. De største svarklynger fordeler på trosbekendelse og nadver (ca. en håndfuld for hver).

Trosbekendelse og sakramenter

De bidrag, der handler om trosbekendelsen, er relativt kritiske: 1) "Fjern trosbekendelsen", 2) hvorfor skal trosbekendelsen, herunder dens "naivistiske" og "fremmedgørende indhold", fredes i debatten eller 3) "forsagelsen hører ikke med til trosbekendelsen" skønt en 4) nyder trosbekendelsen men "har svært ved kødets opstandelse", mens en anden mener, at 5) ordvalg og billedsprog strider mod "treenighedstanken" og foreslår, at kød erstattes af "sjæl" eller "ånd".

Et enkelt indlæg bemærker, at dåb gerne må blive det centrale i gudstjenesten, mens lidt flere som nævnt kommenterer nadveren: Én vil bibeholde nadverindledningen, en anden bønnen i dens

nuværende form. Én vil gerne have skriftemål og syndsforladelse i forbindelse med nadver og foreslår, at ordet kalk erstattes med bæger. En anden ønsker en revitalisering af den gamle latinske canon, mens det sidste indlæg ønsker indstiftelsesordene ændret til: "Dette brød er et symbol på Jesu legeme".

Musik, læsninger m.m.

Holdningerne vedr. salmer og musik er også forskellige (og sporadiske) og bevæger sig mellem, at salmer er en "vigtig del af gudstjenesten", at salmer bør være "forkyndende", eller at "højskolesange ikke hører hjemme" i en gudstjeneste. En mener, at kommentarer til salmer, liturgi og kirkerum ville hjælpe på forståelsen; en anden, at der bør være mindre orgelmusik i gudstjenesten.

Et indlæg anfører angående læsningerne, at GT skal "fjernes fra Bibelen", mens et andet kun ønsker det Gamle Testamente fjernet fra gudstjenesten bl.a. til fordel for Johannes' og Pauli breve.

På samme måde møder man her kommentarer a la "stå fast over for tidsånden" eller undlad at "forfladige gudstjenesten", fx i form af "sprogligt usikre og fattige erstatninger". Disse flankeres af bemærkninger som: "liturgi og dagens teologi skal være i overensstemmelse", "gudstjenesten er for stiv", eller "yngre mennesker skal kunne deltage i det kirkelige liv" el.lign.

Konkrete forslag til eller ønsker til gudstjenesten fra læge enkeltpersoner

Nogle af bidragsyderne har desuden en række konkrete forslag til eller ønsker for gudstjeneste: To indlæg har et nyt forslag til Fadervor, ét et forslag til ny liturgi for folkekirken, ét et forslag til en ny formulering af trosbekendelsen (se ovenfor), mens ét gerne ser en revision af begravelsesritualet ("født i kærlighed, levet i kærlighed, mindes i kærlighed").

Et andet bidrag mener, at Gud bør gøres intet-kønnet, og at forestillingen om en fremtidig dommedag bør justeres. Ét ønsker, at vielsesritualet ligner det borgerlige, og endnu et ønsker vidnesbyrd under gudstjenesten. Derudover er der indkommet et forslag til drømmegudstjeneste – og et ønske om en ny præstedragt.

Afslutningsvist skal de få indlæg, der handler om etablering af Liturgisk Center eller værksted, behandles.

Liturgisk center

Baggrund i rapport vedr. autorisation og rapport vedr. gudstjeneste

I dansk tradition har liturgividskaben ikke stået nær så centralt som i fx Tyskland, hvor der har været selvstændige lærestole i liturgik. Inden for de seneste 10-20 år har den liturgiske interesse og viden dog også i Danmark været i udvikling, hvad der bl.a. viser sig i, at den noget sporadiske liturghistoriske viden er blevet udvidet med andre videnskabelige tilgange. Det handler først og fremmest om religionshistoriske, antropologiske, empiriske og liturgisk-teologiske dimensioner, herunder også en større økumenisk orientering. Sideløbende er der inden for folkekirken en større

liturgisk bevidsthed; fx er sogne i nogle stifter blevet liturgiske frisogne, hvis særlige opgave er at arbejde med højmessen, dåb eller nadver.

Den øgede liturgiske viden og arbejdet med gudstjenestelivet i lokale sogne har været medvirkende til, at biskopperne i kommissoriet for faggruppen vedr. autorisation og frihed stillede spørgsmålet, om tiden "er kommet til oprettelse af et stående udvalg og *liturgisk værksted*, som kan opkvalificere det liturgiske arbejde i Den danske Folkekirke" (*Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed*, s. 10). Etableringen af sådant et udvalg eller værksted omtales kort i rapporten *Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed* under afsnittet om "Vejledninger og uddannelse".

Fagudvalget anbefaler, at en "opprioritering af uddannelse og viden inden for det liturgiske felt" fremadrettet bliver prioriteret højt "uanset det fremtidige scenarie" (ibid., s. 24). Samtidig anbefaler faggruppen, at drøftelsen om et stående liturgisk udvalg eller et "landsdækkende fælles forum for liturgisk praksis og drøftelse" inddrages i den fremtidige diskussion (ibid. 24). Faggruppen peger samtidig på, at det vil være vigtigt med en bred sammensætning i forbindelse med et sådant center, ligesom man forholder sig kritisk til, hvilke kompetencer et liturgisk udvalg eller landsdækkende fælles forum for liturgisk praksis og drøftelse måtte have i forhold til det biskoppelige tilsyn samt menighedsrådslovens §38.

Spørgsmålet om et liturgisk center er også blevet taget op i rapporten *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke*, som foreslår "at der oprettes et liturgisk center". Centret skal have til opgave at "drøfte, udvikle, indsamle og dele erfaringer og dermed højne det liturgiske arbejde på alle niveauer i folkekirken" (s. 58). I modsætning til rapporterne om *Folkekirkens liturgi mellem frihed og fasthed* og *Gudstjeneste. Om gudstjenestelivet i Den Danske Folkekirke* forholder rapporten *Dåb og nadver. Om sakramenterne i Den danske Folkekirke* sig som nævnt ikke til spørgsmålet om oprettelsen af et liturgisk center.

Rapporterne etablerer således forskellige udgangspunkter for samtalen om et eventuelt landsdækkende forum for liturgi og præsenterer samtidig forskellige bud på, hvordan sådan et forum kan tænkes – som enten et liturgisk værksted eller et egentlig liturgisk center.

Materialet fra liturgipostkassen

De kirkelige organisationer og universitet(er)

Det er primært de kirkelige organisationer, der at dømme ud fra materialet fra liturgipostkassen støtter eller ligefrem opfordrer til, at der bliver oprettet et egentlig liturgisk center eller værksted: *Grundtvigsk Forum*, *Kirkefondet*, *Landsforeningen af Menighedsråd*, *FDF*, *KFUM-KFUK* og *Folkekirkens Mellemkirkelige Råd*.

Et liturgisk center eller værksted "skal beskæftige sig med forskellige liturgiske problemstillinger, ... [og] være til inspiration for alle i folkekirken og kvalificere samtalen om liturgi og gudstjeneste" (*Grundtvigsk Forum*). *Kirkefondet* pointerer, at et "liturgisk center vil både nu og fremadrettet kunne kvalificere folkekirkens gudstjenesteliv ud fra et tværfagligt perspektiv" (*Kirkefondet*). Både *FDF* og

Kirkefondet tilbyder sig som samarbejdspartnere i etableringen af et liturgisk center, og Kirkefondet vil "gerne være med til aktivt at arbejde for og etablere et liturgisk center", hvor det er "vigtigt, at lægfolket og dermed de mange frie kirkelige organisationer tænkes med – f.eks. som repræsentanter i en baggrundsgruppe eller følgegruppe for et liturgisk center" (Kirkefondet).

Den lægfolkelige inddragelse er et argument, der også genfindes i bidraget fra Landsforeningen af Menighedsråd, der lægger vægt på, at et liturgisk center bør varetage formidlingsopgaven i forhold til menighedsrådene. Landsforeningen ønsker samtidig, at der nedsættes et udvalg "om folkekirkens indre anliggender" med "læg og gejstlig deltagelse". Landsforeningen agter at påtage sig "at repræsentere lægfolket i et sådant udvalg". Formålet med et udvalg for folkekirkens indre anliggender er, at det skal have "et klart kommissorium med initiativtagende kompetence og ret til at indstille ændringer af folkekirkens liturgier, salmebøger og bibeloversættelser til kirkeministeren". Hvad angår et liturgisk center er der intet ønske om at ændre på biskoppernes tilsynsopgave. Derimod kan et liturgisk center ifølge Landsforeningen have en "rådgivende og støttende rolle i forhold til provsters og biskoppers tilsyn og rådgive menigheder og præster i liturgiske spørgsmål" (Landsforeningen af Menighedsråd).

Fra universitær side kommenterer *Hans Raun Iversen*, Københavns Universitet, den kommende liturgiske udvikling og evaluering, herunder de formelle rammer omkring samme. HRI foreslår et Liturgisk Center med et eget kommissorium, der gennem en 10-årig periode arbejder med at koordinere og følge forskellige liturgiske udviklingsprocesser på landsplan. Et sådant center er decentralt ønsket, men kan ifølge HRI koordineres centralt og med løbende afrapportering v/ TEO KU. HRI forestiller sig således et praktisk kirkeligt udviklings- og evalueringsarbejde, som bliver funderet videnskabeligt. (Herudover er medsendt tre kapitler fra Iversens nye bog om folkekirken som brugerkirke.)

Materialet fra de ti stifter

I det samlede materiale fra de ti stifter er der kun ganske få indlæg, der vedrører et liturgisk center.

I de jyske stifter forekommer det, at spørgsmålet fortrinsvist har været drøftet på steder, hvor man har arbejdet med liturgi og liturgisk fornyelse inden for de seneste ti år. Således støtter både *Gellerup Kirke*, *Hasle Kirke* i Aarhus, *Langenæs Kirke*, *Sankt Lukas Kirke* i Aarhus, *Brændkjærkirken* og *Sdr. Bjert Kirke*, at der etableres et liturgisk center inspireret af blandt andet Værkstedet GudstjenesteLIV's arbejde og kendetegnet af "samtaler, erfaringsudveksling, vidensopsamling og inspiration" (Gellerup Kirke). Centret kan være et sted, hvor der kontinuerligt arbejdes med "liturgi, fornyelse og erfaringer inden for [liturgi] til inspiration for præsterne og menighedens kontinuerlige arbejde med liturgien" (Hasle Kirke). Ønsket er et "liturgisk værksted", som "skal kvalificere den liturgiske debat, beslutning og praksis. Det skal opsamle, distribuere og skabe indhold. Det skal også invitere menigheder og præster ind og inspirere til samarbejdet" (Langenæs Kirke).

De her nævnte bidrag kæder desuden ofte opfordringen til at etablere et liturgisk center eller værksted sammen med ønsket om en større grad af liturgisk frihed. Et argument i den sammenhæng

er fx, at større grad af liturgisk frihed samtidig fordrer en kontinuerlig bred liturgisk dannelse og "inspiration fra liturgisk kyndige på provsti-, stifts- og nationalt plan" (Sankt Lukas Kirke). *Hem, Hindborg og Dølby sogne* forholder sig mere skeptiske i forhold til etableringen af et liturgisk center.

I de sjællandske stifter er et eventuelt center eller værksted berørt af et enkelt indlæg fra Roskilde Stift samt nogle få fra Københavns Stift. I *Jakobskirken* (Roskilde) knytter man, jf. ovenfor, ønsket om flere autoriserede variationsmuligheder sammen med "f.eks." et egentligt "liturgisk center", der vil "være til gavn for Folkekirkenes gudstjenesteliv generelt, hvis der er et samlingssted for kontinuerligt velkvalificeret arbejde med gudstjenestens udtryk".

I Københavns Stift tilkendegiver *Lindevang Kirke*, der allerede arbejder som forsøgssogn, og Sankt Jakobs Kirke et ønske om et liturgisk center (Lindevang) eller et liturgisk udvalg (Sankt Jakobs Kirke). I Lindevang kobles ønsket om et liturgisk center til den liturgiske drøftelse "som et fælles anliggende på landsplan", idet man mener, at der er "brug for fortsat at kvalificere den liturgiske samtale og at samle og videreformidle det liturgiske arbejde, der finder sted".

Sankt Jakobs Kirke understreger, at et nationalt liturgisk udvalg er tænkt som "stående", hvorfor det er "afgørende vigtigt, at udvalgets magt og beføjelser defineres klart og tydeligt". Et eventuelt udvalg skal ikke "have autoritative beføjelser, men derimod være et vejledende og vidensopsamlende udvalg. Bevægelsen skal således gå fra kirkernes hverdag mod udvalget, der efterfølgende kan kvalificere og facilitere en vedvarende diskussion af folkekirkenes liturgi, men aldrig den anden vej".

Religionspædagogisk konsulent og sognepræst i Københavns Stift, *Signe Danielsen*, forbinder sin anbefaling af et liturgisk center til bl.a. "et ønske om erfaringsindhentning, erfaringsdeling og om at afsætte ressourcer til at fordybe sig inden for et område".

Kastelskirken i København er enige i, at der er et behov for "øget viden om og erfaringer med liturgisk håndværk, æstetisk dannelse, salmekendskab etc", og finder, at et liturgisk center "muligvis [er] en god idé", men vigtigere finder man opprioriteringen af den obligatoriske efteruddannelse på Pastorseminarierne, "så alle kommende præster, og ikke kun dem med særlig interesse for liturgien, bliver bedre rustet til at skulle have ansvar for gudstjenesten".

Kingo-Samuels sogn fraråder stærkt idéen om et liturgisk center, da det formentlig vil "betyde en øget indflydelse til Folkekirkenes Uddannelses- og Videnscenter (FUV)", der vil kunne medføre en "relativiserende ensretning, der netop vanskeliggør tilstedeværelsen af et fælles grundlag".

Det sparsomme materiale efterlader således umiddelbart det indtryk, at drøftelsen af et liturgisk center eller værksted/udvalg ikke bredt set har fyldt meget i debatten i kirkerne. Hvad årsagen til det er, er vanskeligt at sige på baggrund af indlæggene.

Bilag I. Oversigt over samlede bidrag og deres fordeling af indlæg i forhold til de ti stifter

Stift	Antal indlæg	MR	MR-medlem	Kirke/menighed	Præst	Præster	Provst	Provsti	Gudstj.udvalg	Andet (IM, Bibelkreds)
Fyens	15 (hertil fotos)	5			7				1 (lit. forsøgssogn)	2
Haderslev	23	5	1		8	2		6		1
Helsingør	20	12 (heraf fire v/teol. kons.)	2		2			1	1	2 (også Epistelgr.)
Københavns	36	23	2	3	4	2			2 (lit. forsøgssogne)	
Lolland Falster	4	1			1				2 (fra samme udvalg)	
Ribe	29	9	3 (heraf 1 bestyrelsesfmd. f. valgmenigh.)	1	5	2	2	5	1	1
Roskilde	16	9		5					2 (heraf 1 lit. forsøgssogn)	
Viborg	23	11		1	7					4
Aarhus	26	16	1	2	3	4				
Aalborg	16	5	2		3		1			5

Total = 208 bidrag

Fordeling af enkeltpersoners indlæg i forhold til de ti stifter

Stift	Antal indlæg
Fyens	7
Haderslev	6
Helsingør	8
Københavns	4
Lolland Falster	-
Ribe	6
Roskilde	4
Viborg	7
Aarhus	3
Aalborg	9
Uden geografisk indplacering	8
Total	62

Fordeling af kirkelige interesseorganisationer, teologer, organister, emeriti, universitære fagmiljøer

Type	Antal indlæg
Kirkelige interesseorganisationer	24
Teologer	9
Organister	1
Emeriti	7
Øvrige	4
KU	4
AU	1
Total	53

Bilag II. Oversigt over medsendte liturgier og ritualer i udvalg¹

Lokale tilpasninger, mindre forslag til forskellige ændringer eller forslag til nye liturgier og ritualer

Afsender	Profession/tilhørsforhold	Forslag
Aggersø Omø	Præst	Dåb og nadver
Anne Sofie Bielefelt	Præst	Ritual for vielse af homoseksuelle med i Ritualbog
Arbejdsgruppe <i>Konfirmand og voksendåb</i>		Konfirmand- og voksendåb
Bellahøj	MR	Kirkebøn, nadver
Dansk Oase		Dåb
Epistelgruppe		Dåb, liturgi til dåbsgudtj., selvst. nadvergudstj.
Esajas Kirke	Præst	Nadver (Vartov), dåb
Foreningen <i>Kirkelig fornyelse</i>		Nadver
Fritz Vilstrup	Læg	Fadervor
Gellerup Kirke	MR	Højmesse
Georg Klinting	Præst emr.	Vejledende standard liturgi for folkekirkens gudstjeneste; Ritual for voksendåb, Ritual for barnedåb
Haslev	MR/Gudstj.-udvalg	Dåb og nadver
Holger Lissner	Præst emr.	Revideret dåbsritual; revideret ordinationsritual inkl. ordinationssalme
Holger Villadsen	Provst emeritus	Biskoppernes første oplæg til gudstjenesteordning fra 1990 m.m.
Idom Råsted	Præst	Matt 1, 18-25 evg. 1. juledag 1. tekstrk.

¹ Flere bidrag til postkassen rummer forslag til større eller mindre liturgiske ændringer; nogen forslag er vævet ind i en fyldigere tekst i fx rapportform, andre har titlen "Forslag til ...". I ovenstående oversigt gengiver vi de bidrag, der har navngivet sig selv forslag eller medsendt filer med titlen "Forslag". Oversigten er derfor ikke en en-til-en repræsentation af de mange forslag til større eller mindre ændringer, der er blevet læst og drøftet af biskopperne. Den fungerer som rapporten vejledende i forhold til det på folkekirken.dk offentliggjorte materiale.

Inge og Niels Christensen	Læg	Drømmegudstjeneste
Jesuskirken	MR	Kirkegaards nadverbøn
John Jull Eriksen	Læg	Højmesse
Jørgen Ingvorsen	Læg	Begravelse
Karlebo Kirke	Præst	Nadver, Lucia gudstj./liturgi, dåb
Karsten Ellemann	Læg	Trosbekendelse
Karsten Petersen	Præst	Dåb
Kim Thinggaard	Kantor	Tidebønner, Højmesse m.m.
Kirkelig Fornyelse v/René Yde	Præst	Højmesse, nadver m.m.
Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse		Dåb, Nadver (bl.a. præfationer)
Kristoffer Garne	Præst	Forslag til højmesse og øvrige ritualer
Kristoffer Garne & Rasmus Dreyer	Præster	Dåb
Konfirmandcenter		Konfirmanddåb
Lars Ebbensen	Læg	Højmesse
Lise Hindsholm	Provst	Nadver
Lystrup Elsted	MR	Dåb
Marie Holm	Præst	Højmesse, dåb og nadver
Merethe og Poul Malmgaard	Læg	Forslag til, hvad der skal autoriseres
Morten B. Vibert m.fl.	Præster	Nadver
Møllevangs Kirke	MR	Højmesse, dåb
Niels Henrik Gregersen	Professor, KU	Forslag til rev. af dåb
Peter Nord Hansen		Minimums aut.

Poul E. Kammersgaard	Præst	Dåb og nadver. Kirkeåret
Ryslunge Frimenighed	Præst	Dåb
Sankt Hans Kirke	Præst	Rytmask højmesse liturgi
Sankt Jakobs Kirke	Fælles SJK	Ønsker til vielse
Sct. Clemens Kirke	MR og ansatte	Højmesse
Solrød Carsten Mølgaard Hansen	Præst	Forslag til folkekirkens liturgi
Søren Christian Lund	Læg	Trosbekendelse
Trige Ølsted Spørring	Præst	Nadver, dåb
Trinitatis Kirke	MR	Ønsker bred vifte af liturgier, bønner, dåbsindledninger, faddertale, nadverbortsendelsesord
Ulla Dannesbo	Læg	Fadervor
Vestervang	MR	Dåb
Vigerslev Kirke	MR	Dåb, tredje tekst
Viggo Jacobsen	Provst emr.	Højmesse
Aalholm	Præster	Højmesse